دیکارت و عەقڵانییەت

هەولێر - 2009

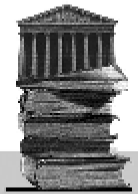

پرۆژەی فەلسەفە

پرۆژەی هاوبەشی بەشی فەلسەفەی زانکۆی سەلاحەددین و دەزگای موکریانی

دیکارت و عەقلانییەت

رێبوار سیوەیلی

پرۆژەی هاوبەشی بەشی فەلسەفەی زانکۆی سەلاحەددین و دەزگای موکریانی

1

ناوی کتێب: **دیکارت و عەقڵانییەت**

نووسینی: **رێبوار سیوەیلی**

سەرپەرشتیی پرۆژە: **رێبوار سیوەیلی (بەشی فەلسەفە)**

سەرپەرشتیی کاروباری دەزگا: **دلێر سادق (دەزگای موکریانی)**

نەخشەسازی ناوەوە: **هاوڕێ ساڵح**

بەرگ: **ئاسۆ مامزادە**

ژمارەی سپاردن: (952)

تیراژ: (1000) **دانە**

چاپی یەکەم: (2009)

نرخ: (1000) **دینار**

چاپخانە: **چاپخانەی هاوسەر (هەولێر)**

پێرست

بەشی یەکەم 7

پێشەکی 7

میتۆد و کێشەی باس 10

باسی یەکەم 13

بەکارهێنانەکانی چەمکی ژیری و ئەقڵ لە زمانی کوردیدا 13

1. تێگەیشتنی ڕەگەزمەندانە: 18

2. تێگەیشتنی باڵاخوازانە: 22

3. تێگەیشتنی جوانیناسانە: 23

4. تێگەیشتنی بەهادارانە: 25

5. تیگەیشتنی سەرزەنشکارانە: 25

باسی دووەم 31

ئەقڵ و ژیری لە بەکارهێنانە فەلسەفییەکانیدا 31

- ژیرباوەڕی، یان ئەقڵانیەت: 36

بەشی دووەم 43

ڕێنێیە دیکارت (Descartes) : (1596-1650) 43

کورتەی ژیان و هەڵسەنگاندنێك 43

بەشی سێیەم 55

میتۆد و چەمکە گرنگەکانی فەلسەفەی دیکارت 55

یەکەم: گومانکاری: 55

دووەم: بیرۆکە زگماکەکان: 72

بوونی خودا: 74

سێیەم: دوالیزم: (Dualism) 82

- دوالیزمی دیکارتیانە: 85

دووجۆر جەوهەر 92

هەڵسەنگاندن و پێشنیار: 92

سەرچاوەکان 103

بەشی یەکەم

پێشەکی

ساڵی 2005 بۆ یەکەمجار سێ بەرهەمی ڕێنێیە دیکارت، وەرگێڕدرانە سەر زمانی کوردی و ئەمەش بە ڕووداوێکی فەلسەفیی گرنگی ناو زمان و ڕۆشنبیریی ئێمەی کوردزمان دادەنرێ[1] ئەو بەرهەمانە بریتین لە: **ڕامانە میتافیزیکییەکان** (1642)، **لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بەکارهێنانی ڕاستیی ژیری و توێژینەوەی زانستی** (1637)، لەگەڵ **بنەڕەتەکانی فەلسەفە** (1644). ئەو بەرهەمانە جگە لەوەی بۆخۆیان بە زمانی فەلسەفەی نوێ[2] نووسراون

[1] ئەم کتێبانە لە بەرگێکدا و بەناونیشانی (**چەند وردبوونەوەیەك لە بارەی میتافیزیکەوە**) بڵاوکرانەوە، کە ئەمە تایبەتمەندییەکانیەتی:
ـ ڕینێ دیکارت: چەند وردبوونەوەیەك لە بارەی میتافیزیکەوە. وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز، وەزارەتی ڕۆشنبیری، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، سلێمانی 2005.

[2] دەستەواژەی (فەلسەفەی نوێ) یان (Modern philosophy)، لەم بەکارهێنانەی ئێمەدا چەند لێکدانەوە و مەبەستێك لەخۆی دەگرێ:
یەکەم: بەواتای ئەو فەلسەفەیەی کە جیاوازە لە فەلسەفەی کلاسیکی یۆنان، کە ئەویش بریتیبوو لە قۆناغی پێش سوکراتی، قۆناغی سوکرات، ئەفلاتوون و ئەرستۆ و قۆناغی هیلینیستی. =

و فەلسەفەیان بە قۆناغی مۆدێرنی خۆی گەیاند و دیکارتیان کردە "باوك"ی ئەم فەلسەفە نوێیە، ئاواش وەرگێڕانیان بۆ هەر زمانێك، گەواهی زیندوویی ئەو زمانە دەدات و ئامادەی دەکات بۆ دەربڕینەوەی هزری فەلسەفیی مۆدێرن، وەکئەوەی دیکارت بیری پێدەکردەوە. دیکارت بەوەی لەسەردەمی خۆیدا پتر بەرهەمەکانی بە

= **دووەم:** بەمانای ئەو فەلسەفەیەی کە جیاوازە لە لاهووتی مەسیحییەت لە سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا، کە تیایدا فەلسەفە لەژێر ڕکێفی تیۆلۆژیا، یاخود یەزدانناسیدا بوو.
سێیەم: بەمانای ئەو فەلسەفەیەی کە زیاتر بە زمانی نەتەوەیی نووسراوە، نەك زمانی لاتینی کە پردی گواستنەوەی میراتی یۆنانی و یەهوودی بوو و دواجار شارستانیەتی ئەورووپی دروستکرد.
چوارەم: بەمانای فەلسەفەیەك، کە خۆی بۆ کێشە دنیایی و مرۆییەکان تەرخاندەکات و دەبێتە فەلسەفە لە پانتایی ژیاندا. واتە خۆی بە لێکدانەوە و وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانەوە سەرقاڵ دەکات، کە پرسیار و ڕامانی مرۆڤی واقیعی و هەنووکەیی و زیندوون.
پێنجەم: هەروەها مەبەستمان لە نوێ، ئاماژەیە بە کات و سەردەم و جوگرافیایەکیش کە ئیدی پێش خۆی بە کۆن، بە ڕابردوو لەقەڵەم دەدا و بەهۆی ئەو ناونانەیشەوە مەودایەکی لە نێوان (ئێستا) و (ڕابردوو)دا دروستدەکرد.
ناوهێنانی دیکارت و فەلسەفەکەی بە فەلسەفەی نوێ، هەموو ئەم مانایانە و چەندین مانای تریش لە خۆیان دەگرن، بەڵام ئەوە بەمانای ئەوە نیە دیکارت دابڕان و پچڕانی بنەبڕی لەگەڵ فەلسەفەی پێش خۆی، بەتایبەتیش لەگەڵ فەلسەفەی سەدەکانی ناوەڕاست هێنابێتە کایەوە. بڕوانە پێشەکی وەرگێڕی کوردی بۆ سێ بەرهەمەکەی دیکارت، ل: 6ـ 7

زمانی باوی ڕۆژگار، کە زمانی لاتینی و پاشماوەی نەریتی پێنووسینی سەدەکانی ناوەڕاست بوو، بڵاو نەکردنەوە و لە جیاتی ئەوە کەوتە بیرکردنەوە و نووسین بە زمانی فەرەنسی، کە زمانی نەتەوەیی بوو، فەلسەفەی لە زمانی ستانداردی ئایینی سەدەکانی ناوەڕاست ڕزگار کرد و لە چوارچێوەیەکی ئەمرۆییتر و ئاساییتردا بیروڕاکانی خۆی بەرجەستەکردن. بەمکارەشی هەنگاوێکی زۆر گرنگی لە بواری نزیکخستنەوەی مرۆڤی ئاسایی و فەلسەفە، هەڵهێنایەوە و جارێکی دیکە پەیوەندیی ژیان و فەلسەفەی توندوتۆڵ کردەوە. بۆیە هەر هەوڵێك بۆ ئاشناکردنەوەی فەلسەفە و مرۆڤ بەیەکتر و هەر کۆششێك بۆ بەرجەستەکردنی هزری فەلسەفی لە زمانی نەتەوەییدا، خۆبەخۆ هەوڵێکی دیکارتیانەیە و ڕووداوێکە لە ناو زمانی نەتەوەییدا.

ئەم لێکۆڵینەوەیەی لێرەدا پێشکەش دەکرێ، لەژێر کاریگەریی و گرنگی وەرگێڕانی بەرهەمەکانی دیکارتدا بۆ سەر زمانەکەمان و وەك دەستخۆشییەك لە وەرگێڕی ئەو بەرهەمانە، کە بۆخۆی لە هەمان کاتدا دیکارتمان بۆ وەردەگێڕێ، یەکێکە لە دەستپێشخەرانی کارکردن لە بواری هزری فەلسەفی، بەشێوەی ئەکادیمی لەناو زمانەکەماندا. هەروەها ئەم نووسینە دەیەوێ سەرەتایەکی هێمنانە بێت بۆ چوونەوە سەر هەندێ لایەنی بیری دیکارت و هاندانی خوێنەران و قوتابیان بێت بۆ گەڕانەوە سەر دەقی بنەڕەتیی دیکارت. ئەمەش لەو ڕوانگەیەوە، کە گەڕانەوە بۆ دەقەکانی دیکارت و خوێندنەوەیان بە زمانی دایك، بۆ خۆڕاهێنان لەسەر بیرکردنەوەی فەلسەفی و زیادکردنی هەستی

ڕەخنەکاریمان لە ئاست ژیانی ڕۆژانەدا، کۆمەکێکی زۆرمان دەکات، کە تاکو ئێستا لەلایەن زەین و تێگەیشتنی ڕەمەکییەوە بەشێوەیەکی ساکار، ئیدراك دەکرێ.

میتۆد و کێشەی باس

کێشەی سەرەکیی ئەم نووسراوە، بریتییە لە خستنە ڕووی چۆنایەتی بیرکردنەوەی دیکارت لە چوارچێوەی زمانی کوردی و بەگەڕانەوە بۆ سەرچاوە سەرەکییەکانی خۆی. گریمانەی ئەوە کراوە، بەگەڕانەوە بۆ بەرهەمە فەلسەفییە گرنگەکانی دیکارت، دەتوانرێ لە چۆنایەتی بیرکردنەوەکەی بەپێی شیاوەکی و توانای زمانی خۆمان، تێبگەین. ئەگەر ئەم گریمانەیە ڕاست بێت ئەوە هەم زمانی نەتەوەیی خۆمان خستۆتە بەردەم تاقیکردنەوەیەکی فەلسەفیانە و هەم کەمەکێ زیاتریش لە چۆنێتی بیرکردنەوەی دیکارت چوینەتە پێش، کە ئەوەش دەستکەوتێکە و بۆ توێژینەوەکانی پاشتر سوودی هەیە..

چوارچێوەی میتۆدیی ئەم باسە، بەپێی بەشەکان کەمێ گۆڕانی بەسەردا هاتووە. لەبەشی یەکەمدا، پشت بە هەندێ چەمکی بواری مرۆڤناسی زمان و مرۆڤناسی فەلسەفی و کەلتووری دەبەستێ، ئەوەش لەلایەکەوە، لە پێناوی دەستنیشانکردنی ئەو پەیوەندییەی لە نێوان زمانی بەکارهاتووی ڕۆژانە و شێوەی بیرکردنەوەدا هەیە، و لە لایەکیترەوە بۆ ئاماژەدان بەو ڕێگرانەی کە لەناو زمانی کوردیدا ئامادەن و دەلالاتی تایبەت بە زارەوەی ئەقڵ، یان ژێر دەبەخشن، کە

مەرج نیە مانای ئەو دەلالەتانە بمانبەنەوە سەر مانا و دەلالەتە فەلسەفیەکانیان، بەو مانایەی کە پاشتر لەلای دیکارت و لە بەکارهێنانی ئەودا بۆ چەمکی ئەقڵ دەیبینینەوە. وەستان لەسەر ئەم ئیشکالیەتە ناوەکیەی زمان بۆ ئێمە گرنگیی تایبەتی هەیە، چونکە دەبوو هەر لەسەرەتاوە خۆمان لەگەڵ مانای وشەی (ئەقڵ) بەوجۆرەی لە زمانی کوردیدا بەکار دەهێنرێت و لەگەڵ مانا فەلسەفییە دیکارتیانەکەی، یەکالا بکەینەوە. ئەمەش کارێکی پڕ زەحمەت و ماندووکەرە، چونکە سەرچاوە و توێژینەوەی پێشینە، لەم زەمینەیەدا نیە و لە زۆرینەی هەرەزۆری ئەو بەرهەمانەشدا کە لەبارەی فەلسەفەوە بەزمانی کوردی نووسراون، یان وەرگێڕدراون، ئەم مەسەلەیە یەکالا نەکراوەتەوە. لەبەر ئەوەی قسەکردنی ئێمە لەسەر ئەقلانییەتە لەلای دیکارت، بە زمانی کوردی، کەواتە دەبوو سەرەتا لەوە بکۆڵینەوە، کە مانای وشەی ئەقڵ لەناو زمانی کوردیدا چۆنە و چەند مانای هەیە و چۆن بەکاردەهێنرێت.

لەدوای ئەمە و لە بەشەکانیتردا، دەکەوینە کارکردن بە میتۆدێکی شیکاریانەی ڕەخنەیی بۆ ئەوەی هەم شیکاری بیرۆکە و ئایدیا فەلسەفییەکانی دیکارت بکرێ و هەم زەمینەش خۆشبکرێ تاکو لە ئەنجامەکاندا هەندێ پرسیار و ڕەخنە لەبارەیانەوە بخرێتە ڕوو. لەسەر و هەموو ئەمانەوە، ئەم باسە جگە لەوەی خوازیارە دەروازەیەك و خوێندنەوەیەکی گشتی بێت بۆ پێکهاتە و بەشە گرنگەکانی هزری ئەقلانیی دیکارت و پێکەوە بەستنەوەیان لە

فۆرمێکی شیاوی لۆژیکیانەدا، ئەوە لەهەموو بەشەکانی ئەم نووسینەدا لایەنی پەروەردەکارانەی بابەتەکە لەبیر نەکراوە و خۆ لە ئالۆزکردنی مەسەلەکان بەدوور گیراوە. مەبەستیش ئەوەیە بەشێوەیەکی ورد و شەففاف هاوکارییەکی ئەو خوێنەر و قوتابیانە بکرێت، کە بەتەواوی لەبارەی دیکارتەوە شارەزا نین.

سەبارەت بەوەی بۆچی باسی لایەنەکانی دیکەی کارەکانی دیکارتمان لە بواری ماتماتیك و فیزیکدا، نەکردووە، دەگەڕێتەوە بۆ پابەندبوونمان بەو دەقە بە کوردی کراوانەی دیکارت، کە بوونەتە سەرچاوەی سەرەکی ئێمە و نامانەوێ لەچوارچێوەی باسەکە، کە فەلسەفەیە بچینە دەرێ. لە بەکارهێنانی سەرچاوەکاندا، هەوڵمانداوە ئەوانەیان لێهەڵبژێرین کە جێگەی متمانەن و لە ڕوانگەی ئایدیۆلۆژییەوە بۆ باتەکە ناچن و سیاسەت تێکەڵی فەلسەفە ناکەن و توێژینەوە هاوچەرخەکان پشتیان پێدەبەستن. هەروەها نەشمان ویستووە زۆر خۆمان بەوانەیانەوە سەرقاڵ بکەین، کە دەچنە خانەی "مێژووی فەلسەفە"ی ڕووتەوە.

سەبارەت بە چۆنێتی مامەڵەکردن لەگەڵ دەقە وەرگێڕدراوەکانی دیکارت بۆ هەرسێ زمانی کوردی، فارسی و ئینگلیزی و سوودگەیاندنیان بە پرۆسەی خوێندنەوەی خوێنەر، لە شوێنی خۆیدا و لە پەراوێزی ژمارە (43)دا، ڕوونکردنەوەی پێویست نووسراوە.

باسی یەکەم

بەکارهێنانەکانی چەمکی ژیری و ئەقڵ لە زمانی کوردیدا

ئەگەر بڕیار بێت لەو چوارچێوەیە تێبگەین کە دیکارت (1596-1650) فەیلەسوفی فەڕەنسی، بیری تێدا دەکردەوە، واچاکە ئەو بزاڤە بناسین کە بە بزاڤی (ڕاشیۆنالیزم Rationalism) بەناوبانگە و لەزمانی عەرەبی و فارسیدا بە (عقلانی و عقلانیت و **العقلانیة**) ناسراوە و دەکرێ ئێمەش عەقلانیەت، ژیرپەسەندی، یان ژیرباوەڕی بۆ بەکار بهێنین.

ئایا بەڕاست باوەڕهێنان بە ژیر، جیاوازی چییە لە بڕواهێنان بە ئەفسانە، لە بڕواهێنان بە ئایین و بە جادوو؟ ئەگەر پەیوەندییەکە لەسەر بنەمای (باوەڕهێنانەوە) بێت، ئایا ئیدی جیاوازیی چییە لەوەی (باوەڕ) بە چی دەهێنین؟ جیاوازی چییە لە نێوان ئەوەی کە شێوازی بیرکردنەوەی دیکارت بە (عەقڵباوەڕی) و ژیرپەسەند، ناو دەبەین و ئەمەش دیکارت دەکاتە (باوکی فەلسەفەی مۆدێرن)، لەگەڵ ئەوەی شێوازی بیرکردنەوەی سیاسەتمەدارێکی تاکڕەو، بە (ستەمکاری) ناودەبەین و ئەمەش سیاسەتەکەی دەیکاتە تۆتالیتاریست، چییە؟

لەجیاتی ئەوەی وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەینەوە، ئەگەرچی ڕێگای چونە ناو جیهانی دیکارتیان بۆ خۆشکردین، وای بەباش دەزانین لەسەرەتاوە بزانین ژیر یان (ئەقڵ) چییە و چی پێدەکرێت، ئەوجا بزانین بۆ وەك باوەڕێك، یان ڕێچکەیەك لەلای دیکارت و پەیڕەوکارانی دەردەکەوێت و بڕوای پێدەهێنرێت؟

لە مێژووی فەلسەفەدا و لە زمانە جیاوازەکاندا، ئەو شتەی ئێمە پێی دەڵێین ژیر، یان ئەقڵ، پێشینەیەکی دوورودرێژی هەیە. وەك لە فەرهەنگەکانی فەلسەفەدا بۆمان دەردەکەوێ، "لە یۆنانی کۆندا بە (dianioa)، یان (logos) و (nous) ناوبراوە. لە زمانی لاتینیدا بۆتە، ((intelligentia، inellectus)) یان (ratio)[1] و لە ئەڵمانیدا کراوەتە (Vernuft) و لە ئینگلیزیدا بۆتە (Reason) و لە فەرەنسیدا (raison, intelligence, intellect)"[2]. جا لەبەرئەوەی قسەکردنی ئێمەش لەبارەی ئەم چەمکەوە لە چوارچێوەی شیاوەکی دەربڕینی زمانی کوردیدایە، ئەوە وا بەباش دەزانرێ پێش هەمووشتێ بزانین لە ناو ئەم زمانەشدا وشەی ئەقڵ، یان ژیر، بە چ مانایەکە و کاتێ کوردزمانەکان ئەو وشەیە گۆ دەکەن، چی لێتێدەگەن؟

بۆ چوونە ناو ئەم باسە، میتۆدی ئەو توێژینەوە فەلسەفی و ئەنترۆپۆلۆژیانەی قسە لە پەیوەندی نێوان زمان و واقیع، دەکەن زۆر سوودمەندن.[3]

---

[1] د. جمیل صلیبا: **المعجم الفلسفی**، ط اولی، الجزء الثانی، ذوی القربی، قم، 2006، ص 84

[2] Poul Lubcke(Redigeret): **Politikens filosofi leksikon**, Politikens Forlag, Copenhagen, 1996, s. 136

[3] بۆ نمونە بڕوانە:

- Justus Hartnack: "*Sprog og Virklighed*" in: Malthe Jacobsen: **Sprog og Virklighed**, Gyldendal, Copenhagen, 1973, s. 29-48

کوردەکان وشەی ئەقڵ و عاقڵ و ژیر زۆر بەکار دەهێنن و هەر لەسەرەتای منداڵییەوە ئەم وشانە بەگوێی منداڵەکانیاندا دەخوێنن و ڕامیان دەکەن بۆ ئەوەی ژیر و ئاقڵ بن.. لە بەکارهێنانی ڕۆژانەی زمانی هاوچەرخی کوردیدا، وشەی ژیری، فامیدە، تێگەیشتوو، کامڵ، ئەقڵ و عەقڵ و عاقڵ و ئەقڵانییەت، دەلالەتی جۆربەجۆریان وەرگرتووە و ئەو وشانە هەریەکەیان لە سرووتی تایبەت و پۆزشنی تایبەتەوە گۆ دەکرێن و جاری واهەیە هاوواتان و جاری واش هەیە بە پێچەوانەوە و زۆرجاریش تەواکەری یەکترن و پێکەوە مانای پڕاوپڕ دەبەخشن. هەموو ئەمەش، پەیوەستە بەوەی بەکارهێنانەکەیان لە چ بوارێکدایە و لەکاتی بەکارهێنانیاندا بە کامە مانا بارگاوی دەکرێن و قسەکەر، یان نێرەر لە چ پێگەیەکی کۆمەڵایەتی، سیاسی، کەلتوورییەوە قساندەکات و بەهۆیەوە دەیەوێ چ پەیامێك بە گوێگر، یان وەرگر بگەیەنێت.

لە کەنار ئەم سەرەتایەدا پێویستە ئەوەش بە بیر بهێنرێتەوە، کە لە کوردستاندا هەرگیز زمانێکی ستانداردی ئەوتۆ نەبووە، کە لەکاریگەریی زمان و کەلتوورەکانی تر بەدوور بووبێت، بەهۆی هەڵکەوتەی جوگرافیایی وڵاتەکە و چاوی حکومڕانانی دراوسێ لەسەر خاکەکەی، هەمیشە زمانی کوردی کەوتۆتە ژێرکاریگەریی سەردەستەیی زمانانی ترەوە. لێرەشەوە، هەندێك لەو دەلالەتانەی وشەی ئەقڵ و عەقڵانییەت لە زمانی کوردیدا بەخۆیانەوە گرتووە، دەگەڕێتەوە بۆ پێشینەی کاریگەریی زمانی سەردەستەی بێگانە،

جا چ ئەوە زمانی عەرەبە مسوڵمانەکان بووبێت، یان زمانی توورکە عوسمانلییەکان بووبێ، یاخود زمانی فارسی، لەسەر زمانی ڕۆژانەی کوردەکان.

لێرەدا هەوڵ دەدەین هەندێ لەو مانایانە لە چوارچێوەیەکی چەمکسازانەی ڕوونتردا بەسەر بکەینەوە، کە بێگومان بیرکردنەوە و کارکردنی زیاتری دەوێ و بۆی هەیە پێویستیش بە دەستکارییەکی وردتر بکات بۆ ئەوەی مانای بەکارهێنانەکانی وشەی ئەقڵ، یان ژیری لە زمانەکەماندا، پتر ڕوونبکرێنەوە.

بەم مانایەش ئەوەی لێرەدا دەخرێتە ڕوو، تەنیا پێشنیارێکە بۆ ڕاڤەکردنی ئەم زاراوەیە لە زمانەکەماندا، بەڵکو یارمەتیشمان بدات بۆ تێگەیشتنێکی زیاتر لەمانا فەلسەفییەکانی و هەروەها ئاشنامان بکات بەو ڕێگرانەی ناو زمانەکەمان، کە ناهێڵن لەمانای فەلسەفیانەی وشەکە، وەکخۆی تێبگەین. چونکە بەکارهێنانی وشەیەك، یان زاراوەیەك لە زمانێکی تایبەتدا، کە لە کەلتوورێکی تایبەتەوە خۆراك وەردەگرێ و مانای دیاریکراوی خۆی لە ڕوانگەی ڕەگەز: (نێر و مێ)، یان تەمەن: (منداڵ و پیر)، یان ڕەچەڵەك: (ئێمە و ئەوان)، بەسەر زماندا دەسەپێنێ، بۆی هەیە ڕێگر بێ لە بەردەم فراوانبوونی زمانەکە بە مانای تر و بەکارهێنانی لە بواری تردا. بەتایبەتیش کە زۆر توێژینەوەی فەلسەفەی فیمینیستی ئاشکرایان کردووە، کە زمانی زۆرینەی فەیلەسووفەکان خۆشیان، زمانێکی سنووردار و ڕەگەزمەندە و ئەوانیش لە بەکارهێنانی زاراوە و وشەکانی

وەك: "کەس/ شخص"، "مرۆڤ/ انسان" و تەنانەت "ژیر/ عقل" و "ژیرباوەڕی/ ئەقلانییەت"دا، نێرانە بیریانکردۆتەوە و ڕووی قسەیان تەنیا لە پیاوان بووە[1].

لەلایەکیترەوە، وا پێویستە توێژەری بواری هەر لقێکی زانستی، ئاگاداری ئەو سنوورانە بێت کە زمانی هەرەمەکی و ڕۆژانە جیا دەکاتەوە لە زمانی پسۆڕانەی زانستی. بەبێ ئەم جیاکارەیە بەدەستهێنانی ئەنجامەکان و خستنەڕووی پێشنیار و ڕاسپاردەکان، کورت دەهێنن و بۆی هەیە بە هەڵەماندا ببەن.

جا لەبەرئەوەی ئەم کێشەیەی زمان لە کەلتوورێکی تایبەتدا دووچاری دەبێ، لە هەمان کاتیشدا کێشەی زمانی بیرکردنەوە و کێشەیەکیشە لە بیرکردنەوەی فەلسەفی خۆیدا، ئەوە گرنگە سەرەتا بزانین بۆ توێژنەوە و بیرکردنەوەی فەلسەفی لەناو زمانێکی وەك زمانی کوردیدا چ ڕێگرێك بۆ چەمکە فەلسەفیەکانی وەك ژیر، یان ئەقڵ دروستدەبێت؟

بەهۆی نەبوونی توێژینەوەی پێشتریش لەمبارەیەوە، توێژەرەوە ناچارە سەرەتا پشت بە تێبینیکردن و داتا کۆکردنەوە، لەوەی کە لە ئێستای زمانەکەماندا بەکار دەهێنرێ و گۆدەکرێ، ببەستێ.

[1] سزان مولر أکین: **زن از دیدگاه فلسفهء سیاسی غرب**. ترجمه و تالیف: ن. نوری زاده، تهران: قصیده سرا، 1383 (2004)، ص: 12 و بەرەودوا.

لە ئەنجامی وردبوونەوە و بیرکردنەوەش لەو بارودۆخانەی کە تیایدا کوردەکان، وشەی ژیر، ئەقڵ و عاقڵ و عەقڵانی، بەکاردەهێنن، توانراوە پێنج دۆخی بەکارهێنان دەستنیشان بکرێن و بەم جۆرەی کە لێرەدا دەخرێنە ڕوو، لێکتر جودا بکرێنەوە:

1. تێگەیشتنی ڕەگەزمەندانە:

ئەمە ئەو بەکارهێنانەیە کە بنچینەکەی لەسەر بنەمای بەرجەستەکردنی ڕەگەزی بکەر بەندە و ئەوەش کە بەکاری دەهێنێ نێرینەیە. بەمانایەکی دیکە، دەتوانرێ بگوترێ کە سرووشتی کۆمەڵگا نێرسالارەکان ئەو دەسەڵاتە دەداتە نێرینە، تاکو بتوانێت ناو بۆ کردە و ڕەفتار و گوفتاری "ئەوانیتر" دابنێ، کە دەکەونە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. لەم ڕوانگەیەشەوە، وشەی "ئەقڵ"، یان ژیر لە زماندا بێلایەن و بێڕەگەز نییە و ئەم وشەیە لە بنەمادا ئامرازێکە لە خزمەت بەرجەستەکردنی نێرینەییدا[1]. بۆ نمونە: هەرکات مێیینە، یان

[1] سەبارەت بە نێرانەبوون و ڕەگەزمەندی وشەی ئەقڵ و بەکارهێنانی ئەم وشەیە لە فەلسەفەی خۆرئاوادا، بەتایبەتی لە ئەفلاتوونەوە تاکو هیگل، بە تێپەڕین بە (بیکۆن، فیلۆن، ئاگۆستین، ئەکویناس، دیکارت، ڕۆسۆ و کانت)دا، بڕوانە ئەم سەرچاوەیە:

- لوید، ژنویو. **عقل مذکر** (مردانگی و زنانگی در فلسفهء غرب)، ت: محبوبهء مهاجر، 1381(2002).

هەروەها سەبارەت بە بیروڕای فەیلەسووفانی **فەلسەفەی سیاسی** بۆ مێیینە و نێرانەبوونی زمانی فەلسەفەکەیان، بڕوانە: سەرچاوەی پێشووتر: سوزان مولر أکین:=

مندالێ کردەوەیەك، یان قسەیەك دەکات، کە لەتەمەن و ڕەگەزی ئەو ناوەشێتەوە و زیاتر هەڵکشانێك و چاولێکەرییەکی تێدایە بەرەو ڕەفتار و کرداری گەورەسالانی نێرینە، بەو قسە و کردارەی منداڵەکە و مێیینەکە کردویانە و گوتویانە، دەگوترێ: "کارێك و قسەیەکی ئاقلانە"، یان "ژیرانەیان" کردووە. بۆ نمونە، مێرد بە ژنی خۆی دەڵێت: (بەڕاستی.. ئەم قسەیەت ئاقلانە بوو)، کە پێدەچێت ناوەڕۆکی ئەم دەربڕینە ئەوە بگەیەنێ، کە ژنەکە لە ئاست، یان شوێنگەی ژیریی نێر، یان پیاودا قسەی کردووە، چونکە بەپێی لەخۆتێگەیشتنی کۆمەڵگا باوکسالارەکان، تەنیا نێر، یان مێرد و پیاو، خاوەنی ژیریی کامڵن. بەمجۆرەش هەمیشە لەم بەکارهێنانەدا، وشەی ئەقڵ شتێکە ڕەگەزمەند و پەیوەستیشە بە قۆناغێکی دیاریکراوی تەمەنەوە. ئاقڵەکان، هەم نێرن و هەم بەتەمەن. ئاقلانی کەم تەمەن و مێیینە هەمیشە بە گومانەوە تەماشایان دەکرێ.

بۆیە ئەگەر بمانەوێ بۆ ساتێك بە چەمکەکانی مرۆڤناسیی کەلتووری بیر بکەینەوە و بۆ مەبەستەکەی خۆمان، کە چۆنێتی بەکارهێنانی زاراوەی ئەقڵە لە زمانی کوردیدا، سوودی لێوەربگرین، دەتوانین بگەینە ئەوەی بڵێین: ئەم تێگەیشتنە لە مانای وشەی ئەقڵ، پێشینەیەکی قووڵی لە زەینییەت و سیستەمی چەمکسازی کۆمەڵگای لادێنشینی فیودالیدا

= **زن از دیدگاه فلسفهء غرب**. ترجمە و تالیف: ن. نوری زادە، تهران: قصیدە سرا، 1383 (2004)، بەتایەتی ئەو بەشانەی بۆ توێژینەوە لەسەر ئەفلاتوون و ئەرستۆ و ڕۆسۆ تەرخانیکردوون.

هەیە و ئەقڵ و ژیر، وشەیەکە، ماناکەی لەم عەشیرەت و خێڵەوە بۆ ئەو عەشیرەت و خێڵی تر، گۆڕانی بەسەردا دێت[1].

هەروەها بەکارهێنانی ئەم وشەیە ئاشکراکەری **"پێگە"** (*position*) و **"دەسەلات"**(*power*)ی قسەکەرەکەیەتی، کە لە بواری توێژینەوەی مرۆڤناسیی کەلتووری و بەتایبەتی مرۆڤناسیی زماندا، گرنگی پێدەدرێت. چونکە بەپێی ڕوانگەکانی ئەنترۆپۆلۆژیای کەلتووری، هەم **"پێگەی کۆمەڵایەتی و هەم جیاوازیی ڕەگەزیی (نێر/ مێ)، کاریگەرییەکی زۆریان هەیە لەسەر بەکارهێنانی زمان"**. **"هەژاران و دەوڵەمەندەکان، خوێندەوار و نەخوێندەواران، کە بە زاراوە و وشەی جیاواز قسان دەکەن"**[2]، وەکو یەکتر بیر ناکەنەوە. ئەمە جگە لەوەی ئەو جیاوازییە ڕەگەزییەی کە کەلتوور لە نێوان نێر و مێدا دروستیدەکات، دەشبێتە هۆی دەستنیشانکردنی بونیادی بەکارهێنانی زمان لەلای هەردوو ڕەگەز[3]. بۆیە نەك هەر خێڵ و عەشیرەتە هاوپەیمانەکان، بەڵکو نێرینە و گەورەسالانیش، بەپێی جیاوازیی ڕەگەزی و پێگەی کۆمەڵایەتی و تەمەنی خۆیان و پەیوەندییان لەگەڵیاندا، ئەوانیتر بە "ئاقڵ"، "ژیر"، "سەلار" و

[1] لەم بارەیەوە بڕوانە: کلود ریویر: **درآمدی بر انسان شناسی**. ت: ناصر فکوهی، تهران: نشر نی، 2000، ص: 37

[2] بیتس، دانیل. **انسان شناسی فرهنگی**، ت: محسن ثلاثی، تهران، انتشارات علمی 1385 (2006 ز.) ص: 465. 466

[3] بیتس، دانیل. **انسان شناسی فرهنگی**، سەرچاوەی پێشوو، 1385، (2006ز.) ص: 467، 471- 472.

"خانەدان"، ناو دەبەن و دووژمـن و نەیارەکانیـشیان بـە "نـەفام" و "بێ ئەقڵ" و "بێ ئەسڵ و فەسڵ" و هتد.

لە زمانی کوردیشدا دەستەواژەی (***پیاو دوژمنەکەشی عاقڵ بێت هەر خۆشە***)، ئاماژە بەو مانایەی ئەقڵ و ژیری دەکـات، کـە ئـەم وشـەیە لـە زمانەکەماندا هەیەتی. هەروەها کاتێ دەگوترێ: (***پیاو دەم ناخاتە دەمی زەعیفەوە***)، واتە پیاو وەڵامـی مێیینـە ناداتـەوە، چـونکە پیـاو ئـاقڵ و زەعیفە کەم ئەقڵە، لێرەشدا ئەقڵ و ئاقڵی سنوورێکە بـۆ خۆجیاکردنـەوە و فەزڵی (ئێمە)ی خاوەن پێگە و دەسـەڵات دەدات بەسـەر (ئـەوانیتر)ی بـێ پێگە و دەسەڵاتدا[1]. لەهەمان کاتیشدا دەستنیـشانی ئەوانـە دەکـات کـە توانیویانـــە وەك (گەورەســـاڵان) و (نێرینـــە)ئاقڵـــە خـــاوەن پێگـــە و بەدەسەڵاتەکان، خۆیان بنوێنن و ئەمەش بـواری ئـەوەی بـۆ ڕەخـساندوون تاکو لە گۆکردنی وشەی (ئەقڵ)دا، پاداشـت و سـتایش بـۆ ئـەو کەسـانە بنێرن، کە لە پێگە و دەسەڵاتدا لە خۆیان نزمترن. وەك بە ئـاقڵ نـاوبردنی خاوەن زەوی بۆ جوتیار، ئاغا بۆ دەستوپێوەند، باوك بۆ منداڵ، مێـرد بـۆ ژن و مەلا بۆ فەقێ و هتد.

[1] "تەنیا ئەوانەی لە ڕووی جەوهەرەوە دەتوانن خۆیان بە یەکێ لە خێڵی (ئێمە) دابنێن، سەر بە خۆمانن و خوێنی پاك لە دەمارەکانیاندایە، دەنا لە دەرەوەی پانتایی خێڵ، خێڵە بێگانەکان دەژین. چونکە بێگانەکان جەوهەرێکی هاوبەشیان لەگەڵ خێڵی ئێمەدا نییە". بڕوانە:
ـ ڕێبوار سیوەیلی: **پانتاییەکانی دەسەڵات:** "*باسێکی تیۆری لەسەر پەیوەندییەکانی نێوان (حکومەت، خێڵ، شار و خێزان) لە کۆمەڵگای کوردیدا*". لە گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە (27)، 2003، ل: 19

2. تێگەیشتنی باڵاخوازانە:

لەم تێگەیشتنەدا، بەپلەی یەکـەم ئـاقڵ: مرۆڤـە و پێـچەوانەکەی ئاژەڵە و بەتایبەتیش (کـەر)ـــە. لـە کـەلتووری گـشتی کۆمـەڵگای ئێمەدا، ئەمە تێگەیشتنێکی سووکایەتیپێکەرانەیە بـە ئـەقڵ و ژیـر: چونکە لەو دیو ئاقڵ و عەقڵەوە، ناعـاقڵ نییـە، بـەڵکو حەیوانییـەت هەیە و ئاژەڵێش نزمترە لە مرۆڤ. بەڵام ئـەم تێگەیـشتنە لـە هـەمان کاتدا تێگەیشتنێکی باڵاخوازانەیە لە تاکە مرۆڤ، چونکە ئاقڵ، ئـاژەڵ نیە و بە دڵنیاییشەوە، (کەر) نییە.

ئـــەم ڕێـــسایە وەك ڕیزپـــەڕێك (**استثناء**) لەلایـــەن (نـــالی)ی شـــاعیرەوە هەڵدەوەشـێتەوە[1]. ئـەو لـە زمـان کەرێکـەوە کـە بـە "زوبـانی حـاڵی"[2] پێیگوتـووە: "ئـەی نـالی، مـن و تـۆ هـەردوو حەیوانین، وەلـێ تـۆ گوێیـەکانت کـورتن و مـن گوێیـەکانم درێـژن": (چەندە پێم خۆش بوو زوبانی حاڵی دەیوت: نالیا/ هـەردوو حـەیوانین،

[1] سیوەیلی، ڕێبوار: **کتێبی نالی**، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، بەشی سێیەم "لە ستایشی کەردا" بە ئینسانکردنی حەیوان لە جیهانبینی نالی دا"، 2001، ل: 169

[2] نالی نووسیویەتی "زوبانی حاڵی"، نەك "بێ زوبانی"، یان "زمانی ناحاڵی"، کە کورد بۆ وەسفی ئاژەڵ بەکاریاندەهێنێ. زوبانی حاڵییش، زمانی بوونەوەری عاقڵی وەك مرۆڤە.

ئەتۆ گوێ کورت و ئەمنیش گوێ درێژ)[1]. بەڵام ئەم بەرگرییە مرۆڤانەیەی نالی لە جەوهەری حەیوانییەت، وەك خاڵی هاوبەشی نێوان گوێدرێژ و مرۆڤ، هەرگیز کارکردێکی گشتی لەناو زمان و کەلتووری پاشتری کوردەکاندا، بەخۆیەوە ناگرێت و نابێتە باو: گوێدرێژ، هەر بە (کەر)ی دەمێنێتەوە. ئەم تێگەیشتنە ڕەگێکی لە ئاییندایە چونکە زمانی ئاییینی مرۆڤ وەك خەڵقکراوێك لە وێنەی خوادا پێناسە دەکات، "مرۆڤ باشترین خەڵقراوێکە"، لەکاتێکدا ئاژەڵ، ئافەریدەیەکە بۆ خزمەتکردنی مرۆڤ. بەشێکی دیکەی ئەو تێگەیشتنەی پێشوو، ڕەگەکەی ئەوەتا لەو نەزانینەدایە کە دزە دەکاتە ناو ژیانی کۆمەڵایەتی بوونەوەری ئاقڵ و ژیرەوە. چونکە یەکێك لە ڕێگاکانی شاردنەوەی نەزانی، کەمکردنەوە و سوکایەتیکردنە بە پلەی کەسایەتی و پێگەی ئەوانیتر، لە ڕێگەی ناوهێنان و هێنانەخوارەوەیان بۆ ئاستی ئاژەڵێك، کە لە زمانی ئێمەدا پێیدەگوترێ گوێدرێژ، یان کەر.

3. تێگەیشتنی جوانیناسانە:

پەیوەستکردنی تێگەیشتنی جوانیناسانە لە زمان، لەلای میللەتان و هۆزە مرۆییەکان، لەو پەیوەندییە تایبەتەوە هاتووە کە دەڵێت: هیچ میللەت و کەلتوورێکی ئەم سەر زەوییە نییە لە هەستی جوانیناسانە

[1] **دیوانی نالی**، لێکۆڵینەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و محمدی مەلاکەریم، بەغدا، 1976، ل: 228

بەدەر بێت[1]. بۆیە ڕەفتار، یان بیروڕا دەربڕین و بڕیار و هەڵوێست وەرگرتن لە کاتی گونجاودا، بە کاری (عاقڵانە) و ژیرانە وەسف دەکرێن[2]، چونکە جوانن، پڕاوپڕ و گونجاون لە شوێن و کاتی خۆیاندا. (فڵان قسەیەکی جوانی کرد)، یان هەڵوێستێکی جوانی هەبوو، واتە عاقڵانە هاتەگۆ و ژیرانە ڕەفتاری نواند. لێرەدا ئەقڵ و ژیر، وەك چالاکییەکی زەینی و دەماخیانەی مرۆڤ، دەبێتە وەسفێك بۆ ڕەفتاری جەستەیی تاکەکەس. واتە ئەو کاتەی بەکەسێ دەگوترێ عاقڵ، مەرج نییە لەو وەسفکردنەیدا ڕەهەندی بیریانە و هزریانەی چالاکیە زەینییەکەیمان مەبەست بێ، هێندەی ئەوەی هەڵسوکەوت و شێوازی ڕەفتاریمان مەبەستە.

ئەگەرچی هەموو ڕەفتار و گوتەیەك لە شێوازێکی تایبەتی بیرکردنەوەوە سەرچاوە دەگرێ، چونکە **"هەیبەتی ستایشکراوی مرۆڤ لە وتە و هەڵبژاردن و جوڵە و سەقامگیریدا بەدیار دەکەوێ"**[3]. کەواتە بەپێی ئەم تێگەیشتنە بێت، ڕەفتار و گوفتار پێکەوە شتێك تەواو دەکەن، کە دەکرێ بە جوان پێناسە بکرێت و ئەقڵی جوان لەلای کوردەکان وەبیرخەرەوەی ڕەفتاری جوانە و ڕەفتاری جوانیش بەرهەمی بیرکردنەوەی ژیرانەیە.

[1] **مایکل کلی**: **دایرة المعارف زیبایی شناسی**، **سرویراستار**: **مشیت علایی**، **تهران**: مؤسسة فرهنگی گسترش هنر، ت: گروهی از مترجمین، ص: 320

[2] د. عبدالمنعم الحنفی: **المعجم الشامل، المصطلحات الفلسفية**، ط: الثالثة، مكتبة المدبولی، القاهرة، 2000، ص: 536

[3] د. جميل صليبا: **المعجم الفلسفی**، المصدر السبق، ص 84

4. تێگەیشتنی بەهادارانە:

ئەو شتەی بۆ ئەوانیتر ماقووڵ و قابیلی تێگەیشتن بێت، "عاقڵانەیە" و بەها و نرخی تایبەتی خۆی هەیە. ئەگەر مرۆڤ لە ئاست ئەوانەی لە خۆی دەستکورتترن، یان بێدەسەڵاتترن، یاخود توندوتیژترن ڕەفتار و هەڵوێستی پێچەوانەی هەڵبژارد، بەهای ڕەفتارەکەی لە زمانی کوردیدا بە "ڕەفتارێکی عاقڵانە و ژیرانە" وەسف دەکرێ. لێرەدا زاراوەی (عاقڵانە و ژیرانە)، بەها و ستایشکردنێکە لەلایەن ئەوانیترەوە، وەك نرخێکی مەعنەوی بۆ ڕەفتار و گوفتار و هەڵوێستێك دادەنرێ، کە سەرمەشقە بۆ دووبارەکردنەوە و چاولێکردن و بەرز ڕاگرتن.

تێگەیشتنی بەهادارانە لە ئەقڵ و ژیری بەمانای ئەوەش دێت، کە کەسی ژیر و عاقڵ، لە هەمان کاتیشدا کەسێکی دادپەروەر و لە خواترس و عاقیبەتناسە و تەنانەت بە ئیمانیشە، چونکە ژیری لەو خەسڵەت و تایبەتمەندیانەی مرۆڤ جیاناکرێتەوە.

5. تێگەیشتنی سەرزەنشکارانە:

ئەمە ئەو بەکارهێنانەی چەمکی ئەقڵ و ژیرە لە زمانی ئێمەدا، کە بەهۆیەوە ئەوەی دەگوترێ، پێچەوانەکەی مەبەستە. ئەم بەکارهێنانە لەو دۆخانەدایە کە تیایدا کەسێ شتێك دەڵێ و دەکات، یان نیازی ئەنجامدانی هەیە، کە نابێت بگوترێ، یان بکرێ و ئەنجام بدرێ. ئەو کەسە لێرەدا بە (عاقڵ) ناو دەبرێ و زیاتریش جەخت

لەسەر گۆکردنی وشەکە دەکرێتەوە، بەجۆرێ مانای ئەوە بگەیەنێ کە بکەر، (ناعاقڵانە) هاتۆتە گۆ و (ناژیرانە) ڕەفتاری نواندووە.

بۆ نمونە: لەکاتێکدا گەورەکان شتێك فێری منداڵان دەکەن، کە منداڵەکان بە لاڕێدا دەبات، یان شتێ دەڵێن، کە ئەنجامەکەی خراپ و ناپەسەندە، یاخود دەیانەوێ شتێ بکەن کە بەرپرسیارییەکی قوورسی بەدواوەیە و هتد. لەو بارودۆخانەدا ئەو کەسە بە لۆمەوە، بە ڕیتمێکی دەنگیی تایبەتەوە، بە (عاقڵ) ناو دەبرێ و بەمەش ئەوەی بیردەخرێتەوە کە بێئەقڵانە، یان نائاقڵانە دەپەیڤێ و ڕەفتاریکردووە. لێرەشەوە، سەرزەنشت دەکرێ و ئاگادار دەکرێتەوە لەبارەی ئەوەی دەیڵێ و دەیکات، چونکە قەبووڵ ناکرێ و بۆ ئەقڵ پەسەند نییە و کەس پشتگیریی لێناکات و وەك خەسڵەتی مرۆڤی ئاقڵ و ژیر بۆی نانووسرێ.

بەمجۆرە بۆمان ئاشکرا دەبێت، کە لە زمانی کوردیدا وشەی ئاقڵ، عاقڵ یان ئەقڵ و ژیری، لە بارودۆخی جیاوازی ژیانی کۆمەڵایەتی و قۆناغی مێژوویی ناچوونیەکدا، مانای تایبەت و جیاوازی هەیە. هەروەها ئەو وشەیە ڕەگەزمەندە و ئاشکراکەری پێگەی نێر و گەورەساڵانە لە ئاست مێیینە و کەم تەمەن و تەنانەت بێگانە و ئەوانیتریشدا. ئەوە ڕاستە کە ئەقڵ زۆرجار لە زمانی ئێمەدا ئاماژەیە بە چالاکییەکی هۆشەکی و زەینی، بەڵام زۆرجاریش بۆ وەسفکردنی ڕەفتاری تاکەکەس و چالاکیە جەستەییەکان بەکار دەهێنرێت. ئەمەش وایکردووە تاکەکەس لە پێگەی تایبەتی خۆیدا بتوانێ

هەمیشە بە هۆی ڕەفتاری تایبەتەوە، یان هەڵسوکەوتی تایبەتمەندەوە ڕاددەی زانایی بیر و هۆشی خۆی بشارێتەوە، یان ئاشکرای بکات.

ئەوەی لە بەکارهێنانی کوردیانە بۆ وشەی عەقڵ و ژیر بە نەگۆڕی دەمێنێتەوە، ئەوەیە کە ئەم دوو زاراوەیە هەمیشە بەرهەمهێنەرەوەی زەینییەتی (نێرینە) و (خۆمانە) و (بەتەمەنەکانە)، لە بەرامبەر (منداڵ) و (بێگانە) و (مێیینە)دا. هۆکاری ئەمەش ئەوەیە کە بکەری بیرکەرەوە، کە لەهەمان کاتیشدا دەسەڵاتی ناولێنان و ناوسەندنەوە و بەهابەخشین، نرخاندن و سەرزەنشکردنی شت و کەسەکانی هەیە، نێرینەی بەتەمەنە.

هەندێك لەم بەکارهێنانانەی وشەی ئەقڵ، لە زمانی کوردیدا، لەگەڵ ئەو شییکردنەوانەی لە فەرهەنگە فەلسەفیەکاندا بۆ ژیر و ئەقڵ کراون، ناکۆك نین، بەڵام گرنگە ئەوە بەبیر بهێنرێتەوە، کە بەکارهێنانی وشەی ژیر و ئەقڵ لە زمانی ڕۆژانەدا و لە سیاقی پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و نێوانمرۆییەکاندا، جیاوازە لە بەکارهێنانە فەلسەفیەکانی. چاکترە لەمبارەیەوە جیاکارەیەك بکەین و بەمجۆرە بیخەینە ڕوو: لە زمانی ڕۆژانەی کوردیدا باوەڕبوون بە کار و بڕیار و ساتەوەختی ئەقڵانی هەیە. ئەم بڕوایە لەسەر سوودمەندی ئەقڵ لەبەرمبەر نائەقڵانیەت و دژ بە ئەقڵانیەت، دامەزراوە، چونکە ئەقڵ کاراتر و باشترە. کەسی ئاقڵ، کەسێکە لە ساتەوەختە هەستیار و ناسکەکاندا، هەلومەرجەکان بەباشی دەرك دەکات و بڕیاری پێویست و گونجاویان لەبارەوە دەدات. کەسی ئاقڵ، لەکاتی مەترسیداردا زۆر

سوور نیە لەسەر بیروڕاکانی خۆی، توانای خۆشبوون و بەخشندەیی هەیە، کەسێکی بەویژدانە و لە بارودۆخی تایبەتیشدا ڕێگاچارەی پێویست و پەسەند دەخاتە ڕوو.

لەدرێژەی ئەمەشدا، پێویستە ئاماژە بەو ڕاستیەش بکەین، کە ئەم زاراوانە (ئەقڵ و ژیر و عاقڵانە)، لە ژێرکاریگەریی کەلتووری سەردەستەدا، (کە لێرەدا مەبەستمان کەلتووری باوکسالاری و نێرسەروەرییە و ئەم کەلتوورەش لە قووڵاییەکانی مێژووی ئێمەدا ڕەگی خۆی داکوتاوە)، بەپێی بارودۆخی بەکارهێنانیان لە ژیانی ڕۆژانەدا، دەگۆڕێن. لە هەندێ بارودۆخدا بەکارهێنانی ڕەگەزمەندانە بەسەر مانای وشەی ژیر و ئەقڵدا زاڵە، لە کاتی تردا مانای جوانیناسانە و لە بارودۆخێکی تردا مانای بەهادارانە و لە دۆخی دیکەشدا مانای سەرزەنشکارانە.

بۆیە هەموو ئەم بەکارهێنانەی وشەی ژیر و ئەقڵ لەناو زمانی کوردیدا، بەتایبەتی دیالێکتی سۆرانیدا، پابەندن بە بەکارهێنانە ڕۆژانەییەکەیان و لەئاستی زمانی ڕەمەکیدا، نەك پابەند بن بە زمانی زانستی و لە ئاستە فەلسەفیەکەیدا. هەر بۆیەشە جیاکردنەوەی ئەم دوو ئاستە لەیەکتر گرنگیی تایبەتی خۆی هەیە و هەر لەوێشەوەیە تێدەگەین، کە چۆنێتی بەکارهێنانی وشە و زاراوەیەك لە زمانێکی تایبەتدا، بۆخۆی دەتوانێ ڕێگر بێ لەبەردەم تێگەیشتنی فەلسەفیانە لە هەمان وشە و زاراوە. چونکە ئەو زمانەی لە دەربڕین و هزرینی فەلسەفیدا هەژار بێت، ڕێگری لەبەردەم بەرهەمهێنانەوەی

فەلسەفیانەی وشە و زاراوەکاندا دروستدەکات و ئەمەش ئەو شتەیە کە پێویستە توێژەرانی بواری فەلسەفە و وەرگێڕی بەرهەمە فەلسەفییەکان، ئاگاداری بن. بۆ نمونە هەر یەك لە وشەکانی وەك: (من) و (ئێمە)، (خودی) و (بابەتی)، (ئەویتر)، (بوون) و (هەبوو)، (هیچ)، (گومان)، (گوتە)، (گوتار)، لە بەکارهێنانی ڕۆژانەدا مانایەکیان هەیە و لە دەقی هزری و فەلسەفیدا مانایەکی جیاواز.

بە کورتی: وشەی ئەقڵ لە زمانی کوردیدا، وەك وشەی (عقل) لە زمانی عەرەبی و وشەی (عقل و خرد) لە زمانی فارسیدا، وشەیەکی ستاندارد و هەمەگیر نیە و زۆر وشەی دیکەی وەك (ژیر، زانا، دانا، هۆشمەند، عال، فامیدە) و هتد، لەکاتی جیاواز و بۆنەی جیاوازدا هەمان مانای وشەی ئەقڵ و ژیر دەگەیەنن. بۆیە لەم باسەدا و ناوبەناو، وێڕای بەکارهێنانی هەریەك لە وشەکانی وەك: ئەقڵ و عەقڵ، وشەی (ژیر) و (ژیری)یش بەکار دەهێنرێ، هەروەکچۆن لە جیاتی عەقڵانیەت و ڕاشیۆنالیزم، ژیرباوەڕی و ژیرپەسەندیش بەکار دەهێنین، ئەمەش وەك پێشنیارێك و ڕێگەخۆشکەرێ بۆ بەکارهێنانی فەلسەفیانەی ئەم وشەیە لە زمانەکەدا. ئەوەی دەمێنێتەوە لێرەدا بە کورتی ئاماژەی پێبدەین ئەم پرسیارەیە: ئایا تا چەندە منی بیرکەرەوەی دیکارتی، دەتوانێ لە چوارچێوەی منی بیرکەرەوەی ناو زمانی کوردیدا بەرجەستە ببێت، کە منێکە بیرکردنەوەکەی لەلایەن کەلتوور و ڕەگەزەکەیەوە، سنووردار کراوە. ئایا سەبجەکتی کوردی لە بنەمادا دەتوانێ لەدەرەوەی ئەو سنوورە کەلتوورییە و ئەو سنوورە ڕەگەزمەندە نێرانەیەوە، بەئازادی بیر بکاتەوە؟

باسی دووەم

ئەقڵ و ژیری لە بەکارهێنانە فەلسەفییەکانیدا

لێرەبەدواوە، ئەو تێڕوانینە ئەنترۆپۆلۆژیانەیە بۆ بەکارهێنانی زمان و (لە پێناوی) دەستنیشانکردنی ماناکانی وشەی ئەقڵ، لە بەکارهێنانی زمانی کوردیدا، بەجێدەهێڵین و دەپەڕینەوە بۆ ناو مێژووی فەلسەفە. ئەمەش بەمەبەستی ناسینەوەی مانا گشتیەکانی چەمکی ئەقڵ، یان ژیر، لەلای هەندی لە فەیلەسووف و ڕێبازە فەلسەفییەکان. بەڵام ئەوە بەبیر دەهێنینەوە، کە جیاوازی ناولێنانەکان و ماناکانی ئەقڵ و ژیری، لە زمانە جیاوازەکاندا، نەبۆتە ڕێگر لەبەردەم ئەو مانایانەی فەیلەسووفەکان لەم زاراوەیە هەڵیانهێنجاوە و بەدرێژایی مێژووی فەلسەفە مشتومڕیان لەبارەوە کردووە.

بەشێوەیەکی گشتی، لە فەلسەفەی کۆن و نوێی خۆرئاواییدا، بەکارهێنانی ئەم زاراوەیە بە چەندین مانای جیاواز هاتووە، کە ئێمە لێرەدا ئاماژە بە چوار مانا و جۆری بەکارهێنانی باو دەکەین. دەبێ ئەوەش بگوترێ کە هەندێ لەم مانایانە پەڕیونەتەوە ناو هزری

فەیلەسووفە مسوڵمانەکانی وەك فارابی، کندی، ئیبن ئەلڕووشد و کەسانی تریش[1]، کە لێرەدا توانای باسکردنیمان نیە:

1. **ئەقڵی گەردوونی یان (ژیریی میتافیزیکی):** بریتیە لەو پرانسیپ و بنەڕەتە گەردوونیەی کە واقعیەت دەبەخشێتە گەردوون، یان مانا بەجیهان دەبەخشێ و بونیادی ئاساییش و ڕێکخستنی بۆ دەستەبەر دەکا. بەپێی ئەم تێگەیشتنە لە ئەقڵ، گەردوون بەپێی پرانسیپ و مەبدەئێکی بابەتیانە، کە لۆگۆسە (Logos)، بەڕێوە دەچێت و لەبەر ئەوەش کە هەمان پرانسیپ لە مرۆڤیشدا هەیە، ئەوە مرۆڤ دەتوانێت بگات بە ئاستێك لە تێگەیشتنی مەعریفی لەسەر جیهان.

کانت ڕەخنە لەم عەقڵە میتافیزیکیە دەگرێت و پێیوایە ئەو دیدەگایە: ئەقڵ لە ژیانی مرۆڤایەتی دابڕەکات و چوارچێوەیەکی سەربەخۆ و دەرە سرووشتی، یان میتافیزیکیانەی پێدەبەخشێت، کە لە بنەمادا نییەتی. چونکە بەلای ئەم فەیلەسووفەوە **"ئێمە ناتوانین جیهان وەکئەوەی کە هەیە، واتە سەربەخۆ لە ڕوانگەی بکەری ناسکەر، دەرك بکەین" و "وێناکردنی ئایدیای ئەقڵ، سەرچاوەی گشت وەهمە میتافیزیکیەکان لەخۆی دەگرێت"**[2]. بەم مانایەش

---

[1] لەمبارەیەوە بڕوانە د. جميل صليبا: **المعجم الفلسفی**، ص: 87 و بەرەو دوا و د.عبدالمنعم الحنفی: **المعجم الشامل لمصطلحات الفلسفیه**، ص: 538ـ 541

[2] **اسکروتن راجر: کانت. ت. علی** پایا، **تهران: طرح نو**، 2004، **ص:** 87-88

"ئەقڵ بەردەوام لە هەوڵی ئەوەدایە، وەك لایب نیتس گوتبووی: لە نابینابییەوە تەماشای جیهان بکات"[1].

لەلای ئایدیالیستەکانی ئەڵمانیا، لەوانەش هیگڵ، بەرپەرچی کانت دەدرێتەوە. هیگڵ لای وایە بەشێ لە ژێری گەردوونی (ڕۆحی جیهان) لە میانەی ڕەوتی مێژوودا گەشە دەکات و ئامانجی کۆتایی مێژووش بریتیە لە گەشەپێدان بە عەقڵی مرۆڤ. بەمجۆرەش مرۆڤ بۆی ڕووندەبێتەوە کە عەقڵی تاکەکەسیانەی ئەو، بەشێکە لە عەقڵی بابەتیانەی گەردوونی. لێرەوە هیگڵ دەڵێت ڕۆح لە ڕێگەی عەقڵی مرۆڤەوە لە خۆی بەئاگا دێتەوە و دەگاتە پلەی هۆشیاری، چونکە ئەم ئاگاییە لەهەمان کاتدا، خودئاگاییە[2].

2. **ئەقڵی تیۆری:** بەشێوەیەکی گشتی و لە ڕەوتی مێژووی هزری ئەوروپیدا، عەقڵی تیۆری بە تواناییەکی زانیارەکی لەلای مرۆڤ، دەدرێتە قەڵەم کە بنەما پێشینی و زگماکەکانی مەعریفەی تێدایە[3]. واتە تواناییەك کە شوناس دەکات و مەعریفە لەسەر جیهان زەخیرە دەخات و زانیاری مرۆڤ بە ژیان، زیاد دەکات.

---

[1] اسکروتن راجر: **کانت**، هەمان سەرچاوە، ص: 89

[2] **گ. و. هگل: عقل در تاریخ. ت: دکتر حمید عنایت. تهران: انتشارات شفیعی**، 2006، **ص:** 65-64

[3] د.عبدالمنعم الحنفی: **المعجم الشامل لمصطلحات الفلسفیه**، ص: 541

بەلای زۆربەی فەیلەسووفەکانەوە، ئەقڵی تیۆری (ساتەوەختێکە، یان ئانێکە) لە ئەقڵی گەردوونی. لێرەوە مانای وشەکە دەبێتە: **"ئەو تواناییەی ئەقڵ، کە مەعریفەیەکی سەلمێنراومان لەسەر شتەکان دەداتێ، کە ناکۆکە لەگەڵ باوەڕهێنان. هەر بیروڕایەك ئەو کاتە عەقڵانیە، کە خاوەن بیروڕاکە بتوانێ ئەو بەڵگانەی لە دژی بیروڕاکانین بخاتە ڕوو، ئامادەش بێ لە سێبەری ئەو گفتوگۆ و بەڵگانەی لە دژی دەخرێنە ڕوو، بەرگریی لە خۆی بکات و سەرلەنوێ بیروڕاکانی خۆی هەڵبسەنگێنێتەوە"**[1]. بەمانایەکی تر، عەقڵی تیۆری، عەقڵێکی خۆبین و ڕیفلیکسیڤە و توانای بە باتکردنی خۆی هەیە تاکو خۆی لەو هەڵە و کەموکوڕیانە بپارێزێ کە تێیانکەوتووە، یان بۆی هەیە تێیان بکەوێت.

3.**عەقڵی پراکتیکی:** بەو تواناییە دەگوترێ کە لەلایەن مرۆڤەوە بەکار دەهێنرێت بۆ ڕابەرایەتیکردن و بڕیاردان لەسەر ئیرادە. بۆیە ئەرکی عەقڵی پراکتیکی ئەوەیە بەدوای **"ڕێکخستنێکی ژیانی پراکتیکیانەی مرۆڤدا عەوداڵ بێت و ئەو یاسا ئەخلاقییە گشتیانە دابڕێژێ کە بۆ ژیانی ڕۆژانەمان پێویستیمان پێیانە"**[2] بە مانایەکی

---

[1] حسینعلی نوذری: ***بازخوانی هابرماس***. درامدی بر اراو، اندیشەها و نظریە های یورگن هابرماس. تهران: نشر چشمە، 1381(2002)، ص: 179

[2] Lubcke: Filosofileksikon: Ibid: 137

تر: **"عەقڵی پراکتیکی بریتیە لە توانای بەڕێوەبردن و ڕێکخستنی ئیش و کارەکان لەسەر بنەمای ژیرەوە"**[1]

لەبەر ئەوەی ژیانی پراکتیکی و ئیرادەمەندانەی مرۆڤ، پێویستی بە ڕێکخستن و تەگبیری ورد و بەڵگەدار هەیە، لەبەر ئەوەی هەستەوەری و مەیل و ئارەزووەکان سەرچاوەی گەیشتن بە مەعریفەی ڕاستەقینە نین، ئەوە دەتوانین بڵێین: کردەی ژیرانە لە ژیانی پراکتیکی و ڕۆژانەی مرۆڤدا پابەندە بە هزر و بیرکردنەوەی عەقڵانیانەوە.

4. **عەقڵی ئامرازگەرا:** ئەم چەمکە لە لایەن ئەندامانی قوتابخانەی فرانکفۆرتەوە داهێنراوە و هەریەك لە (هۆرکهایمەر، ئادۆرنۆ) بەکاریان هێناوە و پاشتر هابرماس لەوانی خواستووە و پەرەی پێداوە[2]. بەشێوەیەکی گشتی مەبەستیان لە عەقڵی ئامرازگەرا، ئەو ئەقڵەیە کە بەبێ هیچ مەرجێ، جیهان لەبەردەم داگیرکاری و دەستبەسەراگرتنی تەکنۆلۆژیدا وەك (بابەت)ێك دەبینێ و هیچ جۆرە حورمەتێکی بۆ سەربەخۆیی و یاساکانی سرووشت و جیهان نییە. ئەمەش بەهۆی نەخشەیەکەوە، کە تیایدا (ئامانج و ئامرازەکانی) ئەو دەستبەسەراگرتنە، دەستنیشانکراون و ئیتر گوێ بەهیچ شتێکی تر نادرێ جگە لەوەی بەهۆی ئەو ئامرازانەوە بگەینە ئەو "بابەتانە"ی وەك "ئامانج" لەلایەن خاوەندارانی تەکنەلۆژیا و سەرمایەوە، دەستنیشانکراون.

---

[1] نوذری: هەمان سەرچاوە، ص: 180

[2] نوذری، بازخوانی هابرماس، ص: 168

لێرەوە، فرانکفۆرتیەکانی وەك ئەدۆرنۆ و هۆرکهایمەر پێیانوایە، **"فەلسەفە دەبێتە ڕەخنە لە ئەقڵی ئامرازگەرا"**، واتە ڕەخنە لە ئەقڵێکی کۆنترۆڵکەر و دەستڕۆیشتوو بەسەر مۆدێرنیتەدا، کە تیایدا **"ئەقڵ لەگەڵ شتەکان، وەکو دیکتاتۆر لەگەڵ مرۆڤەکان ڕەفتار دەکات"**[1].

بە گوتەی (هابرماس)، خولیای سەرەکی و مەبەستی بنەمایی عەقڵی ئامرازگەرا ئەوەیە (واقیع) داگیر بکات و هەر لەبەر ئەمەش ناوبراو بە پەسەندی نازانێت ئەمجۆرە ئەقڵە ببێتە بناغەی زانستە کۆمەڵایەتیەکان، چونکە عەقڵێکە لە خزمەت ئامرازەکاندایە، نەك لە خزمەتی ئەو ئامانجە مەعریفیانەی کە هەوڵی باشترکردنی کۆمەڵگا دەدەن[2].

- ژیرباوەڕی، یان ئەقلانیەت:

ئێستا پاش ئەوەی چوار مانای باوی وشەی عەقڵ و ژیری، لە نەریتی هزر و فەلسەفەی ئەوروپیدا دەستنیشانکران، دەمانەوێ بزانین ئاراستە و دۆکترینی عەقلانییەت، کە ڕێچکەیەکی ناو هەمان مێژووی فەلسەفییە، بنەما و پرانسیپەکانی چین. ئەمەش لەبەر ئەوەی دیکارت بۆخۆی سەر

---

[1] ایو کوسه و استیفن ابه: **واژگان مکتب فرانکفورت**. ت: افشین جهاندیده، تهران: نشر نی، 2006، ص: 70-71

[2] P. Lubcke: Filosofileksikon: Ibid, P. 137 هەروەها بڕوانە،

ـ حسینعلی نوذری: ***بازخوانی هابرماس***، (2002)، ص: 180-181

بەو ڕێبازەیە و ناسینی ڕێبازەکەی هەنگاوێکی ترە بۆ نزیکبوونەوە و پەی بردن بە کرۆك و جەوهەری فەلسەفەکەی.

لە فەلسەفەدا، ژیرباوەڕی، یان ژیرپەسەندی، بەو نەریتەی مەعریفەی تیۆری دەگوترێ، کە بە پێچەوانەی ئەزموونگەراکانەوە، بڕوای وایە: **"پەسەندترین سەرچاوە و هەڵسەنگێنەری ناسین و مەعریفە، ژیر و عەقڵە"**[1]، هەروەها بەپێی ئەم ئاراستەیە، شیاوە تەنیا بەهۆی بەکارهێنانی عەقڵەوە، داوەری لەبارەی واقیعەوە بکرێ، ئەمەش لەبەر ئەو بڕوا و متمانە پتەوەی پەیڕەوکارانی ئەم ڕەوتە فەلسەفیە بە ژیر و ئەقڵ، لە توانایدا بۆ ناسین و دەرککردنی واقیع، هەیانە. لەلایەکیترەوە، ژیرباوەڕی بریتیە **"لەو جۆرە تێگەشتنەی کە داوا دەکات ڕێچکە ئایینییەکان بەشێوەیەکی ژیرانە و عەقڵانی بسەلمێنرێن و لێرەشەوە بەرپەرچی هەر باوەڕێك دەداتەوە کە لە دەرەوەی توانای تێگەشتنی مرۆڤدا بێت"**[2] خەسڵەتی هەرە سەرەکی ژیرباوەڕەکان ئەوەیە، لە **"بەدەستهێنانی زانست و مەعریفەدا ڕۆڵی سەرەکی دەدەنە ئەقڵ و، ژیر دەکەنە پێوەر بۆ گەیشتن بە ڕاستی، نەك هەستەکان و ئەزمونکردن"**[3]

---

[1] ت. ز. لاوین: **از سقراط تا سارتر**. ت: پرویز بابایی, موعسسە انتشارات نگاه، تهران: 1384، چ اول، ص: 538

[2] P. Lubcke: Filosofileksikon: Ibid op: 136

[3] Hans Fink, Carsten Bengt-Pedersen& Niels Thomassen: ***Menneske, Nature, Samfund***, Gyldendal, Copenhagen, 1993, s: 286

ڕیشەی مێژوویی ژیرباوەڕی دەگەڕێتەوە بۆ فەلسەفەی کلاسیکی یۆنان و دەکرێت، وەکو کانت گوتویەتی:(ئەفلاتوون)ی مەزنە فەیلەسووفیش بە **"سەرکردەی ژیرباوەڕان"** دابنرێت[1]. هەڵوێستی ئاشکرای ئەفلاتوون لە ئاست ڕەتکردنەوەی هەستەکاندا و جەختکردنەوەی لەسەر مەعریفەی عەقڵانی، ڕێگە دەدات ئەو پێگەیە بۆ ئەفلاتوون لەپێشچاو بگیرێ. چونکە ئەو لەو باوەڕەدا بوو **"ژیر دەتوانێ کۆی ئەو شتانەی دەتوانین لەسەر جیهان و ئاکار بیانزانین، بۆ ئێمە ئاشکرا بکات"**[2].

ئەفلاتوون لە کتێبی **کۆمار**دا، کاتێ پێکهاتەی ڕۆحیی مرۆڤ بەسەر سێ بەشدا دابەش دەکات، ژیر دەکاتە پێوەر و کۆنترۆڵکەری ڕەهەندی مەیل و ڕەهەندی تووڕەیی[3]. بەلای ئەفلاتوونەوە، **"ئەقڵ وەك ئامرازێك وایە کە بە هۆیەوە مرۆڤ بە مەعریفەی ڕاستەقینە، واتە بە وێنە نەگۆڕەکان، یان بە چییەتی شتەکان دەگات"**[4]..

---

[1] ایمانوئل کانت: **سنجش خرد ناب**. ت: دکتر میرشمس الدین ادیب سلطانی، تهران: موْسسة انتشارات امیر کبیر، 1362(1983)، ص: 885، (854a).

[2] ادم مورتون: **فلسفە در عمل**: مدخلی بر پرسش های عمده. ت: فریبرز مجیدی، تهران: انتشارات مازیار، 1384(2005)، ص: 407

[3] أفلاطون: جمهور. **دورەء کامل اثار**، ت: محمد حسن لطفی، انتشارات خوارزمی، تهران 1380(2001)، ص: 961-962، (440b-439c). هەروەها

[4] جولیوس کولد و ویلیام ل. کولب: ***فرهنگ علوم اجتماعی***، ویراستار: محمد جواد ز. مازندرانی, تهران: انتشارات مازیار، 1997، ص: 586

بەمجۆرەش یەکەمین کارێ لەبواری مەعریفەتناسیدا، ئەفلاتوون کردی، بریتیبوو لە دروستکردنی جیاکارییەك لە نێوان (زانست) و (باوەڕ)دا. ئەو دەیگوت: "**زانست پەیوەندیی هەیە بە حەقیقەتەوە، ئەگەر کەسێ بڵێ:)من شتێ دەزانم)، ئەوە ئەو شتە (حەقیقەتی) هەیە. وەلێ بۆی هەیە باوەڕ درۆزنانە و هەڵە بێت. تەنانەت باوەڕێکی ڕاستەقینەش بە پێویست نابێتە مەعریفە. چونکە مەعریفە هەر بەوە نایەتە دەست کە ئێمە خاوەنی باوەڕێکی ڕاست بین، بەڵکو پێویستە تواناشمان هەبێ بەهۆی بەڵگەی ئەقڵانیانەوە بیسەلمێنین**"[1].

باوەڕی ئەفلاتوون بە ژیری و بەڵگەی ئەقڵانی گەیستبووە ئەو شوێنەی کە لەسەر زاری سوکراتەوە، بە ڕاشکاوی پرسیار بکات و بڵێت: "**ئایا داوەری و بڕیاردانی ڕاستەقینە بەهۆی گفتوگۆ و بەڵگەی ئەقڵانییەوە بەدەست نایەت؟**" پاشان هەر سوکرات وەڵام دەداتەوە و دەڵێت: "**بەڵگەی ژیرانە بنەماییترین ئامرازی مرۆڤی زانا و زانستخوازە**"[2].

فەیلەسوف و زانایانی سەدەی حەڤدەیەم، لە ژێر کاریگەریی شۆڕشی زانستیدا، بڕوایان بەو ژێرپەسەندییە هەبوو، کە لەسەر میتۆدە شیکارییەکانی ماتماتیك و زانست بڕۆیشتبا و لە هەموو جیهاندا شیاوەکی کردەیی و بەکارهێنانی هەبوایە. بەلای ئەوانەوە،

[1] صادق زیباکلام: ص: 101

[2] أفلاطون: جمهور. **دورهء کامل اثار**، ت: محمد حسن لطفی، انتشارات خوارزمی، تهران 1380(2001)، ص: 1150-1151 (582).

"**مەعریفە شتێکە بە ڕوونی و بەهۆی زەیینەوە دەرك دەکرێ، یان بەهۆی بەکارهێنانی ماتماتیکەوە شیاوی پێوان و بەهۆی ئەزموونکردنیشەوە شیاوی سەلماندنە. کاتێك گالیلۆ دەیگوت: بەبێ ماتماتیك ناکرێ تەنانەت یەك وشەش لە کتێبی گەورەی کائینات حاڵی بین، مەبەستی هەمان شت بوو**"[1].

بەلای ئەقڵباوەڕان و کەسایەتیە ڕابەرەکانی ئەو سەردەمەوە (سەدەی حەڤدەیەم)، زانست لەسەر بنەمای توانا عەقڵانییەکانەوە بینا دەکرێت. بێگومان هەموو توانایەکی عەقڵانی نا، تەنیا ئەوانەیان کە دەکارن پێویستیی و زەروورەتی یاسا ماتماتیکیەکان شوناس بکەن. بەپێی ئەم لێکدانەوەیە، "**مرۆڤ لە وێنەی یەزداندا دروستکراوە و لێرەشەوە بەشێ لە ئەقڵی خودایی لە مرۆڤدا ئامادەیە. هەر ئەم بەشەیش لە ئەقڵی خودایی یارمەتیدەرمانە لە خوێندنەوەی کتێبی گەورەی ژیاندا، کە دەشێ پێی بگوترێ: بنەماگشتییەکانی چۆنێتی خەڵقکردنی گەردوون**"[2].

بەهەرحاڵ، ئەقڵ نیشانەی توانای بیرکردنەوەیە لەلای مرۆڤ. مرۆڤەکان لە بیرکردنەوەدا ئەوەندە کارامەن، کە هەروەك پێشتر لە

[1] فرانکلین لوران بومر: **جریان های بزرگ در تاریخ اندیشهء غربی**. (گزیدهء اثار بزرگ در تاریخ اندیشه اوروپای غربی از سدههای میانه تا امروز). ت: دکتر حسین بشیریه. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران، 1380 (2001)، ص: 327

[2] Hans Fink، Carsten Bengt-Pedersen& Niels Thomassen: ***Menneske, Nature, Samfund***, Gyldendal, Copenhagen, 1993, P. 287.

زاری سوکراتی ئەفلاتوونەوە بیستمان، دەتوانن، ئەگەر بیانەوێ، زۆرینەی کێشە زانستی و پراکتیکیەکانی خۆیان چارەسەر بکەن و لەسەر بنەما و پەیڕەوێکی ژیرانە، ژیانی خۆیان ڕێکبخەن. **"مرۆڤ بە سرووشتی خۆی ئەو توانایەی هەیە بتوانێ بەهۆی عەقڵەوە مشتومڕ لەسەر شتی زۆر ئاڵۆز بکەن و کاریگەریی بکەنە سەر بیروڕای یەکتر. دەتوانن لە بەڵگەکانی ماتماتیك و تیۆرە زانستییەکان تێبگەن و بەرنامە بۆ داهاتووی خۆیان دابڕێژن"**[1]..

لەپشت هەمووە ئەم شێوازانەی بیرکردنەوەوە، باوەڕێکی پتەو و متمانەیەکی تەواو بە ئەقڵ و ژیرباوەڕی، ئامادەیە، واتە بڕوا بە توانای ئەقڵ لە گەیشتنی بە ڕاستیی هەر شتێك و پەردەهەڵدانەوەی لەسەر ڕاز و نهێنییەکانی هەر بابەتێکی زانستی، ئایینی، ئەخلاقی و هەرشتێکی دی کە شایانی زانین و ناسین بێت.. یەکێك لەو فەیلەسووفانەی لە چوارچێوەی ئەم ئاراستە فەلسەفییەدا بیری دەکردەوە و پاشتر لە مێژووی فەلسەفەدا وەك ڕەوتێکی تایبەت ناسرا، فەیلەسووفی فەرانسەیی: ڕێنێیە دیکارت بوو.

---

[1] ادم مورتون: **فلسفه در عمل:** مدخلی بر پرسش های عمده. ت: فریبرز مجیدی، تهران: انتشارات مازیار، 1384(2005)، ص: 68

بەشی دووەم

ڕێنێیە دیکارت (Descartes) : (1650-1596)

کورتەی ژیان و هەڵسەنگاندنێك

مێژووی هزر بەشێوەیەکی گشتی و هزری فەلسەفی بەشێوەیەکی تایبەتی، لە ئەوروپا و خۆرهەڵاتدا، بێ کێشە نەبووە و زۆرن ئەو فەیلەسووف و بیرمەندانەی ڕقی دەزگا ئایینیەکان و دەسەڵاتیان لەخۆیان هەستاندووە و بەر شاڵاو و پەلاماردان کەوتوون. چیرۆکی ئەوانەی بەر ئەو شاڵاوە کەوتوون و پاشان هەم ستاییش کراون و هەم بوونەتە شوێن شانازی کۆمەڵگای خۆیان و مرۆڤایەتی، چیرۆکێکی دوورودرێژە..

دیکارت نمونەی ئەو فەیلەسووف و ئەکادیمیانەیە کە بەر ئەو شاڵاوە کەوتووە. ئەو ڕۆژگارێك ناچاربوو وڵاتەکەی خۆی بەجێبهێڵێت و زۆریش کۆنترۆڵ دەکرا و ڕۆژگارێکیش یاساخ بوو لە زانکۆدا ناوی بهێنرێ. ئەوەی لە دیکارتدا بەپلەی یەکەم سەرنج ڕادەکێشێ، ئەو هەدادان و دان بەخۆداگرتنە زۆرەیەتی، کە لە ژیانیدا بۆ خۆگری و بەرپەرچدانەوەی نەیارەکانی، خستیە کار[1].

---

[1] باشترین بەڵگە لەسەر ئەم قسەیە و سەلماندنی هەدادان و وردی و دانبەخۆداگرتنی دیکارت، لە ئاست بۆچوون و ڕەخنەی ڕەخنەگران و نەیارەکانیدا، ئەو=

لێرەشەوە، دیکارت مرۆڤێکی زۆر سەرنجڕاکێش و فەیلەسووفێکی تایبەتمەندە. یەکێ لەو خەسڵەتانەی لە بیرکردنەوەی ئەو فەیلەسووفەدا ستایش دەکرێ، بریتیە لە سنگفراوانی و لێبووردەیی و پەیوەستکردنی ئەمانە بە ژیانی ڕۆژانە و فەلسەفەکەیەوە. دیکارت "نەیدەفەلسەفاند"، بەڵکو "فەلسەفەکەی خۆی دەژیا" و ئەمەش خاڵی هاوبەشی نێوان دیکارت و هەموو حەکیمە گەورەکانە، کە بڕوایان وایە "فەلسەفە شێوازێکی ژیانکردنە" بەرلەوەی هەر شتێکی دیکە بێت. ڕاستە ئێمە سەبارەت بە بارودۆخە ڕۆحییەکانی ئەو، شتێکی ئەوتۆ نازانین، بەڵام دەزانین کە دیکارت لەسەردەمێکی پڕ ئاشووب و پەشۆکان و گرژیدا: "**خوازیاری ئاشتی و تەبایی بوو نەك شەڕ و ململانێ**"[1]. کاتێ دیکارت لە سەرەتای (***گوتاری دروست بەکارهێنانی ئەقڵ***)دا[2]، دەنووسێ:

= وەڵامانەیەتی کە لە بەرپەرچدانەوەی ڕەخنەکاندا نووسیویەتی و ئەمەش بۆتە بابەتی شاکارە گرنگەکەی بەناوی (**نارەزایەتیەکان و وەڵامەکان**)، کە لەچەند شوێنێکی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا بۆتە سەرچاوەیەکی گرنگ و دەستی یەکەمی باسەکەمان. پێویستە ئەوەش بگوترێ، کە ئەو باسانەی پێشتر بە زمانەکانی ئەم ناوچەیە لەسەر دیکارت نووسراون، بە دەگمەن سوودیان لەم سەرچاوەیە وەرگرتووە.

[1] دکتر علی اصغر حلبی: ***تاریخ سیر فلسفه در اروپا***، *از دوره‌ء پیش سقراطی تا پایان عصر روشنگری*. 2، تهران: نشر قطره، 1383(2004)، ص: 323

[2] لێرە بەدواوە، هەرکاتێ لەدەقەکانی دیکارتەوە ڕستە و دەستەواژەکان ڕادەگوێزم، پشت بە زیاد لە وەرگێڕانێك دەبەستم، بەڵام سەرچاوەی سەرەکیم وەرگێڕانە کوردی، فارسی و ئینگلیزیەکانە، کە لە شوێنی خۆیدا ئاماژەیان پێدەدرێ. مەبەستم لە ئاماژەدان بە زیاد لە وەرگێڕدراوێکی هەمان دەقی دیکارت، نزیکخستنەوەی هەرە زیاتری خوێنەرە لەوەی دیکارت بیری لێکردۆتەوە، ئەگەرچی ئەمە هەوڵدانێکی=

= ماندووکەرە، بەڵام پێویستە، چونکە ئێمە دەزانین کە وەرگێڕان پرۆسەیەکی ئاسان نییە و گەیشتنی مانای بنەڕەتی بەهۆی وەرگێڕانەوە، شتێکی ڕێژەییە و هیچ وەرگێڕێك و هیچ زمانێکی مەبەست ناتوانن بە تەنیا مانای بنەڕەتی بگەیەنن. ئەمەش لەبەر ئەوەی کە زمانەکان سرووشتی دەربڕینی تایبەت بەخۆیان هەیە و وەرگێڕانیش وێڕای ئەوەی پرۆسەیەکی زانستیە، ئاواش پەیوەستە بە هەستی جوانکاری و سەلیقەی تایبەتی وەرگێڕەوە. بۆیە کاتێك هەمان دەق دەخوێنینەوە کە لەلایەن چەند وەرگێڕەوە بۆ چەند زمانی جیاواز، یان بۆ هەمان زمان تەرجەمە کراوە، ئەو ڕاستیەمان بۆ دەردەکەوێ کە هەر یەك لە سرووشتی زمانە جیاوازەکان و سەلیقەی جیاوازی وەرگێڕەکان و زەمەنی وەرگێڕانەکانیش، شوێندەستی خۆیان بە دەقەکەوە جێهێشتووە. لە زمانی کوردیدا، دوو وەرگێڕانی ڕامانەکانی دیکارتمان هەیە، کە یەکەمیان ئەوەی بەڕێز ڕێبین ڕەسووڵ ئیسماعیل و ئەوەی دیکەیان وەرگێڕانەکانی د. حەمید عەزیزە. من پێموایە هەردوو ئەم وەرگێڕانە بایەخی خۆیان هەیە، بەڵام لەبەر ئەوەی وەرگێڕانەکەی ڕێبین ڕەسووڵ لە زمانی عەرەبییەوەیەو کەمێ لە ڕەگە لاتینیەکەی دوورکەوتۆتەوە، کە لە زمانە ئەورووپاییەکاندا هەیە و لە ڕووی زەمەنیشەوە دەکەوێتە دوای کارەکەی د. حەمید، هەورووەها تەنیا وەرگێڕانی ڕامانەکانی ئەنجامداوە، ئەوە بەباشم زانی ئەوەی دوایيان بکەمە سەرچاوەی سەرەکیی خۆم، چونکە وەرگێڕ بۆخۆی پسپۆڕی بوارەکەیە و شارەزا لە چەمکناسی و زاراوەسازیی فەلسەفیدا، کە تایبەتمەندیی هەردوو کتێبەکە بەمجۆرەیە:

ـ رینێ دیکارت: **تێڕامانی میتافیزیکیانە لە فەلسەفەی یەکەم**، و. لە عەرەبییەوە: ڕێبین ڕەسووڵ ئیسماعیل. هەولێر، دەزگای چاپ و پەخشی ڕێبین، 2007

ـ ڕینێ دێکارت: چەند وردبوونەوەیەك لەبارەی میتافیزیکەوە، و. لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز ل: 109: "ئەقڵ (ژیر)، ئەو شتەیە بەباشترین شێوە لە جیهاندا دابەش کراوە".

"لەنێوان مرۆیەکاندا ئەقڵ لەهەر شتێ باشتر دابەشکراوە"[1]، ڕێنمایمان دەکات بۆ ئەوەی عەقڵی خۆمان بەشێوەیەکی دروست و ڕاستەقینە بخەینە کار و بەهیچ شێوەیەك مەبەستی ئەوە نیە بڵێ: ئەو وەکو فەیلەسووفێك لە هەمووان داناتر و ژیرترە، بەڵکو ڕاستەوخۆ بەدوای ئەوەدا دەنووسێ:

"من بەش بەحاڵی خۆم هیچ کاتێك بە خەیاڵمدا نەهاتووە نەفسی من لە بارێکەوە، لە هی زۆربەی خەڵکی تر تەواوتر بێت، ڕاستە من زۆرجار بە ئاواتەوە بووم وەك کەسانی تر توانای بیرکردنەوەی خێرا و دەست و برد، خەیاڵی ڕوون و ڕەوان، یادێکی سەرتاپاگیر و هەمیشە بەردەستم هەبێ. من هیچ جۆرە سیفەتێکی تر، کە ببنە مایەی کامڵی و تەواوەتی نەفس، لەوانە بەولاوە شك نابەم.."[2]

---

[1] دکارت: **گفتاری دربارهء بکار بردن درست عقل**، وەرگێڕانی لە فەرەنسییەوە: **محمد علی فروغی**، ص: 195

"GOOD sense is, of all things among men, the most equally distributed", Rene Descartes: (1637) DISCOURSE ON THE METHOD OF RIGHTLY CONDUCTING THE REASON, AND SEEKING TRUTH IN THE SCIENCES. Translated by John Veitch, LL.D. Electronically Enhanced Text (c) Copyright 1993 World Library, Inc.

[2] دیکارت: **لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بەکارهێنانی ڕاستی ژیر و توێژینەوەی زانستی، و. د. حەمید عەزیز، ل:** 109-110

"من لەبارەی خۆمەوە هەرگیز لەوە دوودڵ نەبووم کە زەینم لە هیچ ڕوویەکەوە باشتر بێ لە زەینی عامە، بەڵکو زۆرجاران ئارەزووم ئەوە بووە خۆزگە وەکو=

لەم قسانەدا شەففافیەتی هزری فەلسەفی مۆدێرن و خواستی پەیوەندخوازانەی (Communicative) ئەم فەلسەفەیە بۆ بەشداریکردن لە ڕوونکردنەوەی بارودۆخەکانی مرۆڤ و دۆزینەوەی چارەسازی ئەقلانی، بەدی دەکرێن. **"دیکارت پیاوێ بوو بەهرەو توانای فەلسەفەی نوێی دۆزییەوە و بیروڕایەکانی لە بواری فیزیا و سرووشتناسی و ئەستێرەناسیدا، کاریگەریی زۆریان دروستکرد"**[1]. هەر لێرەشەوەیە کەسانێك دیکارت بە دامەزرێنەری بنچینەی فەلسەفەی مۆدێرن دادەنێن[2] و دیکارتیش لە لوتکەی بیرکردنەوە

=هەندێ کەس بیرم توندوتۆڵ و خەیاڵم ڕوون و ئاشکرا و یادوەریم فراوان و خێرا بووایە، چونکە بێجگە لەم خەسڵەتانە شتێکی تر نازانم کە بۆ کەماڵی زەین پێویست بێت." بڕوانە محمد علی فروغی: دکارت، **روش**: ص:196

"For myself, I have never fancied my mind to be in any respect more perfect than those of the generality; on the contrary, I have often wished that I were equal to some others in promptitude of thought, or in clearness and distinctness of imagination, or in fullness and readiness of memory. And besides these, I know of no other qualities that contribute to the perfection of the mind". Descartes, op cit. p5

[1] دکتر علی اصغر حلبی: ***تاریخ سیر فلسفه در اوروپا***، *از دورهء پیش سقراطی تا پایان عصر روشنگری*. 2، تهران: نشر قطره، 1383(2004)، ص: 316

[2] بۆ نمونە: یۆستاین گاردەر: **جیهانی سۆفیا** (ڕۆمانێك سەبارەت بە مێژووی فەلسەفە)، و. لە دانمارکییەوە: بەهرۆز حەسەن. سلێمانی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، 2002، ص: 250

فەلسەفییەکانی خۆیدا، کاتێ دەیەوێ ڕێگای ڕاستەقینەی بەکارهێنانی عەقڵ ڕوونبکاتەوە، بەو پەڕی خاکەڕاییەوە دێتە گۆ و خۆی لە ڕیزی عامەی خەڵکدا دەبینێ و بگرە خۆزگە بە زەیینڕوونی و خەیاڵ تۆکمەییان دەخوازێ، ئەو، لە سنگفراوانیی فیکری و لە بڕوای تەواوی بە پەیوەندیی لێکنەپساوی فەلسەفە و ژیانی ئاساییی، بەردەوام دەبێ و دەنووسێ:

"من نیازم نیە خەڵك فێری ئەو پەیڕەوە بکەم کە یارمەتیان دەدات بە ڕاست و دروستی مێشکیان بەکار بهێنن، بەڵکو تەنیا دەمەوێ نیشانی بدەم، چۆن من هەوڵم داوە مێشکم بەکاربهێنم، ئەو کەسەی بیەوێ ئامۆژگاری بکات دەبێ لەوانە زیرەك تر بێ کە ئامۆژگاریەکەیان دەکات ئەگەر بچوکترین هەڵەشی کرد ئەوا شایستەی گازندە و سەرزەنشت دەبێت. لەبەر ئەوەی من دەمەوێ ئەم نوسینە وەك ڕاپۆرتێك یاخود ـ ئەگەر بتەوێ بڵێی ـ وەك چیرۆکێك بیخەمە بەردەست، دوورنییە چەند نموونەیەکی ئەوتۆی تیادابێ شایانی چاولێکردن بن و شتی تریش کە مرۆڤ دەتوانێ پەیڕەویان نەکات، هەرچۆنێك بێت من بەو هیوایەم زیانی کەسی لێنەکەوێتەوە و سوپاسی هەریەکێك دەکەم کە بەو ڕاشکاویەی من بزانێت"[1].

[1] دیکارت: لێکۆڵینەوەیەك.. و. د. حەمید ع. ل: 111. هەمان پەرەگراف لە دەقەکەی محمد علی و وەرگێڕانی ئینگلیدا بەمجۆرەیە:

"من لێرەدا مەبەستم ئەوە نیە میتۆدێك بخەمە ڕوو تا هەموو کەس بەهۆیەوە عەقڵی خۆی بە دروستی بخاتە کار، بەڵکو تەنیا مەبەستم ئەوەیە پیشانی بدەم من=

ڕەهەنـدی لێبـووردەیی و سـنگفراوانی و ڕاسـتگۆیی لـەم دەقـەدا لەهـەر ڕەهەنـدێکی دیکـەی بەرجەسـتە تـرە و نووسـەری ئـەم قـسانەش خـاوەنی کەسایەتیەکی سادە و ئاسانگیر و خۆش مەشەرەب بووە، کە خـۆی لـە کـەس بە عـاقڵتر نـەزانیوە. ئەمـەش نمونـەی[1] ژیـان و هـزری هـەر فەیلەسـووفێکی ڕاستگۆیە کە شایانی ستایش و چاولێکردن و لێتێگەیشتنە.

= عەقڵی خۆم بە چ ڕێگایەکدا بردووە، ئەمەش لەبەر ئەوەی ئەوانەی دەیانەوێ فەرمان دەرکەن بۆ کەسانیتر دەبێ خۆیان لەوان پێداناتر بێ و ئەگەر کەمێکیش هەڵە بکەن، شایانی سزا و لۆمەن. وەلێ من ئەم نووسینە تەنیا وەکو سەرگوزشتەیەك یان ئەفسانەیەك پێشنیار دەکەم، کە ڕەنگە بەشێ لە نمونەکانی شایانی پەیڕەویکردن بن و زۆرینەشیان ئەوە نەهێنن بەدوویانکەوین. کەوابێ ئومێدەوارم سوود بە هەندێك بگەیەنن و زیان بە هیچ کەسێ نەگەیەنن و هەموانیش خۆشحاڵ بن بە ڕاستگۆیی من"، دکارت: روش، ت. محمد علی فروغی، صص: *197-198*

"My present design, then, is not to teach the method which each ought to follow for the right conduct of his reason, but solely to describe the way in which I have endeavored to conduct my own. They who set themselves to give precepts must of course regard themselves as possessed of greater skill than those to whom they prescribe; and if they err in the slightest particular, they subject themselves to censure. But as this tract is put forth merely as a history, or, if you will, as a tale, in which, amid some examples worthy of imitation, there will be found, perhaps, as many more which it were advisable not to follow, I hope it will prove useful to some without being hurtful to any, and that my openness will find some favor with all". op. cit. p. 7

[1] ت. ز. لاوین: **از سقراط تا سارتر** (فلسفه برای همه)، ت: ثرویز بابایی، تهران: مؤسسة انتشارات نگاه، 1384(2005)، ص: 127

مێشکی دیکارت، وەك بەرتراند راسڵ گوتویەتی: **"تەنیا لە ژینگەی گەرمدا کاری دەکرد"**[1]. تەمەنی جەستەیی دیکارت زۆر کورتتر بوو لە تەمەنی فەلسەفی و هزریی ئەو. لە ژیانی کۆمەڵایەتی دیکارتدا، هیچ سەرسامییەکی ئەوتۆ نابینرێتەوە: **"هەرگیز هاوسەری نەگرتووە، بەڵام کچێکی لەدەرەوەی هاوسەرگیری هەبووە، کە لە تەمەنی پێنج ساڵاندا کۆچی دوایی دەکات و ئەمەش دەبێتە گەورەترین خەمی ناو ژیانی دیکارت. ئەو کەمی خوێندۆتەوە، کەمی نووسیوە و زۆریش خۆی ماندوو نەکردووە"**[2]، کەچی فەلسەفەکەی، هەم کاریگەرییەکی زۆری کردە سەر ڕەوتی بیرکردنەوەی پاش خۆی و هەم سەرلەبەری ئاراستە فەلسەفییەکانی دوای خۆی سەرسام کرد.

دیکارت ئەو فەیلەسووفە بوو کە لە عەودالّیی وەڵامدانەوەی پرسیارە فەلسەفییەکانی شاژنی سویدی، (کریستینا)دا، فەرەنسای بەجێهێشت و ڕووی کردە باکووری ئەوروپا تاکو لە تێگەیاندنی

---

[1] برتراند راسل: **تاریخ فلسفهءغرب**، ص: 771

[2] برتراند راسل: **تاریخ فلسفهء غرب**، ص: 773-774. سەبارەت بەوەی دیکارت "کەمی خوێندۆتەوە و کەمی نووسیوە"، بۆی هەیە حوکمدانەکەی ڕاسڵ زۆر دوور نەبێت لە واقیعەوە، وەلێ سەبارەت بەوەی کە دەنووسێ "زۆر خۆی ماندوو نەکردووە"، پێدەچێت غەدری لێکردبێت، چونکە ئەگەر ڕاسڵ کتێبی (نارەزایەتیەکان و وەڵامەکان)ی خوێندبێتەوە، بۆی دەردەکەوت، کە دیکارت بە چ وردبینییەکەوە وەڵامی یەکبەیەکی ئەو نارەزایەتی و ڕەخنە و تەنانەت بووختانانەش دەداتەوە، کە هاوسەردەمەکانی ئاراستەیان کردووە. کە ئەوەش ئەنجامی هەوڵ و ماندووبوون و کۆششێکی زۆرە..

فەلسەفەکەیدا یارمەتی شاژن بدات[1]. باکووری ئەوروپا ساردە و شاژنیش ویستویەتی دیکارت هەموو ڕۆژێ لە کاتژمێر پێنجی بەیانیاندا وانەی پێبڵێتەوە، چونکە شاژن **"لەو کاتەدا زەینی پتر لەکارا بووە"**[2]. لەگەڵ ئەوەشدا کە دیکارت بەهۆی لاوازیی جەستەیەوە زۆر ئاگای لەخۆی بووە، بەڵام سەرمای ئەسکەندەناڤیا کاری خۆی دەکات و دیکارت بەرگەی هەواگۆڕکێ و سەرمای ئەو مەڵبەندە ناگرێت و لە ساڵی 1650دا، کۆتایی بە ژیانی دێت[3].

وەك پێشتر ئاماژەی پێدرا، دیکارت بە دامەزرێنەری بنەماکانی فەلسەفەی نوێ دادەنرێت و هەندێکیش بە **"باوکی ڕاستەقینەی فەلسەفەی نوێ"**یان لەقەڵەمداوە[4]، ئەگەرچی ئەم ناونانە سەبارەت بە پەیامی باوككوژانەی مۆدێرنیتە وردەکاری تێدا نیە، بەڵام دیکارت چ وەك دامەزرێنەر، یان "باوك"ی فەلسەفەی نوێ، ناوزەد بکرێ، نابێت ئەم قسەیە وەها لێکبدرێتەوە، کە هەتا سەردەمی دیکارت، فەلسەفە ***گۆڕانی*** بەسەردا نەهاتووە و شتی نوێی نەچۆتە سەر. بەو پێیەی فەلسەفە بە هەستیارییەکی قووڵەوە لە ژیان و مرۆڤ دەکۆڵێتەوەو ئەمانەش

[1] ولیم کلی رایت: **تأریخ الفلسفة الحدیثة**. ت: محمود سید أحمد، قاهرة، المجلس الاعلی للثقافة، 2001، ص: 88

[2] ت. ز. لاوین: **از سقراط تا سارتر** (فلسفه برای همه)، هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەڕە.

[3] برتراند راسل: **تاریخ فلسفهء غرب**، ت: نجف دریابندری، تهران: کتاب پرواز، 1373، ص: 773

[4] ولیم کلی رایت: **تأریخ الفلسفة الحدیثة، سەرچاوەی پێشووتر، ص: 100**

بابەتگەلێکی سەقامگرتوو نین و هەردەم لە گۆڕاندان، ئەوە فەلسەفەش بەردەوام قسەی لەسەر گۆڕاوەکان کردووە و خۆی نوێ کردۆتەوە. ئەوەی دیکارت دەکاتە دامەزرێنەری فەلسەفەی نوێ، وەك بەرتراند راسڵ دەنووسێ، ئەوەیە کە: **"دیکارت هەم خاوەن توانایەکی فەلسەفیی بەرزە و هەم جیهانبینیەکەیشی بە قووڵی لەژێر کاریگەریی فیزیك و ئەستێرەناسی نوێدایە"**. ڕاستە دیکارت بەشێکی زۆر لە فەلسەفەی سکۆلاستیکیی سەدەکانی ناوەڕاست، لە هزری خۆیدا گلدەداتەوە، بەڵام **"ئەو بناخەیە پەسەند ناکات کە پێشینەکانی دایانڕشتبوو، بەڵکو دەیویست بناخەیەکی فەلسەفیی نوێ دروستبکات"**[1]. وێڕای ئەم دەستنیشانکردنە گرنگەی راسڵ، دەتوانین لە پشت گرنگیی دیکارتەوە بۆ فەلسەفەی نوێ، سێ هۆکاری دیکەش بەبیر بهێنینەوە:

یەکەم: دیکارت زمانێکی فەلسەفی شەفافی هەبووە و شارەزای هونەری دەربڕین بووە و دیارە چەشەیەکی بەرزی ئەدەبییشی هەبووە: **"دەگوترێ دیکارت یەکەم فەیلەسووفە نمونەیەکی تەواوی پەخشانی فەرەنسی پێشکەش کردبێ و .. هەوڵێکی زۆریشی داوە بۆ پێناسەکردن و سنووربەندکردنی زاراوەکانی"**[2]. ئەمەش بەتایبەتی لە هەردوو کتێبی (ڕامانەکان) و (***گوتاری بەکارهێنانی دروستی ئەقڵ***)، دەگاتە

[1] برتراند راسل: **تاریخ فلسفهءغرب**، هەمان سەرچاوە، ص: 770

[2] ولیم کلی رایت: **تأریخ الفلسفة الحدیثة، هەمان سەرچاوە، ص: 100-101**

ئـەو پـەڕی جـوانی و شـیعرییەت: **"ئـەو نرخێکـی زۆر بـۆ خۆشخوانی و شیعرییەت دادەنا، وەلێ بـڕوای وابـوو ئـەوە تواناییەکی سرووشتین پتر لەوەی زمانی توێژینەوە بن"**[1].

وەك توێژەرانی بواری هزری دیکارت دەزانن، زمانی ڕاستەقینەی توێژینەوە بەلای دیکارتەوە، زمانی ماتماتیك و بەڵگەکاری بوو. لەگـەڵ ئەوەشـدا زمـانی ناو دەقەکانی دیکارت، لـە چـاو زمـانی فەلـسەفیی زۆرینـەی فەیلەسـووفانی پێـشتردا زمـانێکی نوێیـە: **"شـێوەی نووسـینی دیکـارت ئاسـانە و هـیچ فەزلفرۆشییەکی تێدا نییە، ئەو زیاتر بۆ خەڵکانی هووشیار دەنووسێ تاکو بۆ فێرخوازان. لەگەڵ ئەوەشدا ئەم شێوە نوسینە زۆر بەرزە. ئەوە خۆشبەختییەکی *گەورەیە بۆ فەلسەفەی نوێ کە پێشڕەوەکەی خاوەنی ئەو چەشە ئەدەبییە بەرزە* بێت"**[2]. ئەوەشمان لەبیر نەچێت کە دیکارت ئەم چەشـە ئەدەبییـەی خـۆی لـە زمانی فەرەنسیدا بەرجەستە دەکات، نەك بە زمانی مامۆستاکانی، کە لاتینی بووە و پێیوایە بەوکارەی یارمەتی ئەوانە دەدات کە دەیانـەوێ بـەهۆی عـەقڵی سرووشتیانەی خۆیانەوە داوەری لەبارەی بیروڕاکانییەوە بکەن[3].

[1] Arne Ness: **Filosofi Historie**, I, Fra oldtiden til Kant. Paa dansk ved Ane Munk-Madsen, Hans Reitzels Forlag, 1991, p. 444

[2] برتراند راسل: **تاريخ فلسفهء غرب**، (متن كامل)، ت: نجف دريابندری، تهران: كتاب پرواز، 1373، ص 770، لارکردنەوەکە لە منەوەیە.

[3] فرانكلين لوران بومر: **جريان های بزرگ در تاريخ انديشهء غربی**. (گزيدەو اثار بزرگ در تاريخ انديشه اوروپای غربی از سدەهای ميانه تا امروز). ت: دكتر حسين بشيريه. تهران: مركز بازشناسی اسلام و ايران، 1380 (2001)، ص: 379

دووەم: بـەو هۆیـەوە کـە دیکـارت ماتمـاتیکزانێکی لێهـاتوو بـووە، ویـستویەتی بەسـوود وەرگـرتن لـە میتـۆدی ماتماتیکیانـە بەرنامەیەك بۆ فەلسەفە دابڕژێـت و لـە بـواری بەڵگەکاریـدا هەمان ئەو ئەنجامانە بەدەسـت بهێنێـت کـە لـە ماتماتیکـدا دێنە دەست و ناکرێ نکۆڵیان لێبکرێت و گومانیان لێبکەین، وەك : (2+4=6).

سێیەم: وێڕای ئەوانەش، دیکارت فەیلەسووفێك بوو دەیویـست لـە ژیانی پراکتیکی مـرۆڤ تێبگـات. ئـەو خواسـتی ئـەوە بـوو بەچـاوی پراکتیکیانـــەو وەکئـــەوەی ژیـــان بەشـــێوەی واقیعیانـــە لەلایـــەن بکەرەکانەوە، ئەزموودەکرێ، بژی، ئەمەش وایلێکرد چەند سـەفەرێك بکات. ئەو گوتویەتی: **"حەقیقەت زیاتر لەو قسانەدایە کـە خـەڵك لەبارەی ئەو شتانەوە دەیانکەن، کە بەلای خۆیانەوە گـرنگن، نـەك لەوەی دەتوانین لە کتێبی داناییاندا بیانخوێنینەوە"**[1].

[1] Arne Ness: **Filosofi Historie**, I, Fra oldtiden til Kant. Paa dansk ved Ane Munk-Madsen, Hans Reitzels Forlag, 1991, p. 445

بەشی سێیەم

مێتۆد و چەمکە گرنگەکانی فەلسەفەی دیکارت

لێرەدا هەوڵدەدەین لەسێ لایەنی گرنگی فەلسەفەی دیکارت بکۆڵینەوە: گومانکاری، بیرۆکە زگماکەکان و دوالیزم، چونکە لە ئەنجامی تێگەیشتن لەم سێ چەمکە گرنگەیە دەرگایەکی واڵا بە ڕووی هزری دیکارتدا دەکرێتەوە.

یەکەم: گومانکاری[1]:

گومان و گومانکردن لە تایبەتمەندییە سرووشتیەکانی مرۆڤن[2] و لە ئاستی ژیانی ڕۆژانەدا، مێژوویان هێندەی مێژووی هووشیاری مرۆڤ بە بارودۆخەکانی ناو ژیانی خۆی، دێرینەیە. مرۆڤ لە ئەنجام و لەکاتی سەرهەڵدانی ئەو هووشیارییەوە گومان لە شتێك و گوتەیەك و ڕەفتارێك دەکات کە بۆ ئەقڵ شیاوی دەرککردن نیە. لێرەشەوە گومان

[1] لێرەدا زاراوەی *گومانکاری* بە مانای گومانکردن وەك چالاکییەکی عەقڵانی و وەکئەوەی کە گومانکردن کاری ژیرە، لە گومان و دوودڵی و دڵەڕاوکێ و هتد جیا دەکەینەوە، کە زیاتر پەرچەکرداری دەروونی و سۆزداریانەی مرۆڤن. گومانکاری بۆ ڕەنگدانەوەی چالاکی فیکر و ژیر بەکار دەهێنم و گومان و دوودڵیش بۆ ڕەنگدانەوەی هەڵکفانە دەروونییەکان. پاشتریش ئەم جیاکارەیە ڕوونتر دەبێتەوە.

[2] یحیی مهدوی: **شکاکان یونان**. تهران: شرکت انتشارات خوارزمی. 1997، ص: 11

بەڵگەی هەبوونی هوشیاری و مەعریفەیە[1]. گومانکردن لە سەر بنەمای دوودڵییەوە بەندە و کاتێ مرۆڤیش دوودڵ دەبێ هۆکاری زۆر و ڕێگای جۆراوجۆری دەربڕینی بەدەستەوەن. دوودڵی لە ئاستی زمانی ڕۆژانەدا، واتە: دڵنیانەبوون لەو شتەی کە دەگوترێ و دەکرێ و گوێمان لێدەبێت، کە کار و گوتەیەکی ڕاست بێ. ئێمە دەتوانین گومان بکەین لەوەی کامە سیستەمی حوکم، یان سیستەمی پەروەردەیی بۆ وڵاتەکەمان باشترە. دەتوانین گومان بکەین لەوەی زانست بتوانێ ڕاستیمان بۆ ڕوونبکاتەوە، یان دکتۆرێك بە دروستی دەستنیشانی نەخۆشییەکەمان بکات و هاوڕێکانمان لەگەڵماندا پاك و ڕاستگۆ بن و تەنانەت گومان لە هەندێ مەسەلەی ئەخلاقی وەك ئایا درۆکردن کارێکی ناڕاستە و ئایا بەڕاستی نیشتیماندۆستی فەزیلەتە یان نا، بکەین.[2].

مێژووی فەلسەفە چەندین ڕەوت و ئاراستەی گومانکردن و گومانکارانی بەخۆیەوە بینیوە[3]، بەڵام گومانکاری وەك ڕەوتێك لەناو مێژووی فەلسەفەدا، جیاوازترە لە گومانی ئاسایی ڕۆژانە. مرۆڤ لەو

[1] دکتورة راوية عبدالمنعم عباس: **ديكارت و الفلسفة الحديثة.** (أساطين الفلسفة الحديثة و المعاصرة) 1. بيروت: دار النهظة العربية، 1996، ص: 99

[2] ادم مورتون: **فلسفه در عمل** (مدخلی بر پرسش های عمده). ت: فریبرز مجیدی. تهران: انتشارات مازیار، چ3، 2005، ص: 48

[3] دکتورة راوية عبدالمنعم عباس: **ديكارت و الفلسفة الحديثة.** (أساطين الفلسفة الحديثة و المعاصرة) 1، 1996، ص:

کاتەوەی گومان دەکات، مەرج نییە گومانکار بێت و نییە، چونکە گومانکاری بەرزکردنەوەی گومان و دوودڵییە لە ئاستی ویژدانی و دەروونییەوە بۆ ئاستی هزرین و ڕامانی فەلسەفی و هۆشەکی. ڕەنگە خاڵێکی هاوبەش لە نێوان گومانی خەڵکی ئاسایی و گومانکاری فەیلەسووفەکان لەوەدا بێت، **"بە کەسێك دەڵێن گومانکار کە لانیکەم تا ئەو کاتەی بەڵگەی ڕازیکەری نەخراوەتە بەردەم تا پێی بڵێ بۆچی بە شێوەیەکی دیکە ڕەفتار بکات، (ئەوە ئەو کەسە) لەبارەی هەندێ مەسەلە، باوەڕ و تیۆرییەوە، دوو دڵە"**[1]

بەم پێیەش، گومانکاری هەڵوەستە و چالاکی و ئێستێکی ئەقڵانییە و لە فەلسەفەدا تەنانەت **"گومان لەو شتانەش دەکرێت، کە هیچ کەسێکی ئاسایی و واقیعی گومانیان لێناکات، وەك گومانکردن لە هەبوونی جیهانی واقیعی و ئەوەی کە ئایا بەڕاستی جەستەی ئێمە و ئەو زەمینەی لەسەری وەستاوین، هەیە"**[2].

لە فەلسەفەدا گوتەزای گومانکردن، واتە بەدواداچوون و عەوداڵی بەدوای دۆزینەوەی ڕاستەقینەدا بەهۆی سەلماندنی ژیرانەوە، چونکە گریمانەی دۆزینەوەی ڕاستەقینە کارێکی هۆشمەندانە و عەقڵانییە، پتر

[1] ای.سی. گریلینگ، اسکات استرجن و ام. جی. مارتین: **معرفت شناسی**. ت: امیر مازیار، تهران: مؤسسة نشر جهاد، 2001، ص: 72

[2] ادم مورتون: **فلسفه در عمل** (مدخلی بر پرسش های عمده). ت: فریبرز مجیدی. تهران: انتشارات مازیار، چ3، 2005، ص: 47

لەوەی سۆزدارانە و دەروونی بێت[1]: **"لە فەلسەفەدا، گومانکردن ئامرازێکی گرنگ و خاوەن ئامانجی بیرکردنەوەیە لە خودی پرۆسەی بیرکردنەوە. بۆیە ڕەهەندی گومانکردن زۆر فراوانتر دەبێ، تەنانەت ئەو شتانەش گومانیان لێدەکرێت کە هیچ کەسێکیتر گومانیان لێناکات"**[2].

دیکارت هەم وەك مرۆڤێکی ئاسایی و ئەو پێشینە پەروەردەییەی لە قوتابخانەی یەسوعییەکاندا لە ناوچەی لافلاش، پێیدا تێپەڕیوە[3]، دوودڵی و گومانی خۆی هەیە و هەم ئەو دوودڵی و گومانەش بەرز دەکاتەوە بۆ ئاستی فەلسەفی و دەیکاتە گومانکاری و هەڵوێستێکی ژیرانە بۆ گەیشتن بە دڵنیایی. پرسیاری سەرەکی لەو قۆناغەدا بۆ دیکارت ئەوە بووە، ئایا چۆن بەشێوەیەکی ڕەها دڵنیابێت لە زانینەکانی خۆی و ئایا بە چییدا بزانێت، ئەوەی فێری بووە ڕاستە و هەڵە نییە؟ ئایا بە ئاماژەکردن بۆ گوتەی فەیلەسووفەکان، کە پێدەچێت پڕبن لە ناکۆکی، بە ڕاستی دەگەین؟ یان بە بڕواکردن بە هەستەکان، کە بە هەڵەماندا دەبەن؟ یاخود ئایا بە پەنابردن بۆ لۆژیك، کە بۆی هەیە هەڵە بێت و بەهۆی لۆژیکی زیاترەوە کۆنترۆڵ بکرێت، یاخود ئایا تەنیا ژیان و دیاردەکانی، ئەگەر دڵنیابووین

[1] یحیی مهدوی: **شکاکان یونان**. تهران: شرکت انتشارات خوارزمی. 1997، ص: 10

[2] ادم مورتون: **فلسفه در عمل** (مدخلی بر پرسش های عمده). ص: 123

[3] لەبارەی ژیانی دیکارت و ئەو هەشت ساڵەی لە قوتابخانەی یەسوعیەکاندا خوێندی، بڕوانە: ـ دکتورة راویة عبدالمنعم عباس: **دیکارت و الفلسفة الحدیثة. سەرچاوەی پێشووتر، ص:** 40- 43

لەوەی ژیان بۆخۆی خەونێك نییە، بۆخۆیان متمانەی ڕاستیمان لەلا دروستدەکەن، یان نا؟

بەجۆرە **"گومانکاری لەلای دیکارت ڕێگایەك بوو بۆ گەیشتن بە دڵنیایی"**[1]. دەتوانین وەك سەرەتا بڵێین: گومانکاری لەلای دیکارت زیاتر شێواز و ستایلێکی بیرکردنەوەیە کە تیایدا پەیڕەوی لە یاسایەکی نەگۆڕ دەکات: بیرکردنەوە بەبێ خۆ هەڵەوگیرکردن بە بیروڕای پێشینەوە[2] و گەیشتن بە ئەنجامەکان، تەنیا لەڕێگەی ژیرەوە، چونکە بەلای دیکارتەوە ئەو دڵنیاییەی بەهۆی ژیرەوە پێی دەگەین، بەهۆی هەستەکانەوە نایگەینێ[3].

بەمانایەك لە ماناکان، دەتوانرێ بگوترێ، دیکارت گومان لە هەموو شتێ دەکات بۆ ئەوەی ژیر بکاتە پێوەر و بڕیاردەر لە بڕواهێنانەکانیدا بە

---

[1] ادم مورتون: **فلسفه در عمل** (مدخلی بر پرسش های عمده). ص: 115

[2] ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لەبارەی میتافیزیکەوە**. و. لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز، وەزارەتی ڕۆشنبیری، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، سلێمانی 2005، "ئیتر ئەمڕۆ بیرو مێشکی خۆمم لە هەموو مەراق و خۆخەریککردنێك ڕزگار کرد. ئاسوودەییەکی دەستەبەرکراوم لە گۆشەیەکی دڵنیایی گۆشەگیریدا بە چەنگ هێناوە. ئیتر بە مێشك و دەروونێکی ئاسوودە و بەتەواوەتی بۆ هەڵوەشاندنەوەی هەموو بیروڕاکانی پێشووم بەگشتی خەریك دەبم"، ل: 25

[3] دیکارت لە زۆر شوێنی نووسینەکانیدا جەختی لەسەر ئەم گرنگییەی ژیری بۆ گەیشتن بە دڵنیایی کردۆتەوە، بۆ نمونە بڕوانە:

ـ رنە دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. ترجمه و توضیح از: علی م. افضلی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. 2007، صص: 482، 503-505

ڕاستەقینەی هەر شتێ. ئەم فەیلەسووفە لەو بڕوایەدایە مرۆڤ دەتوانێت بگات بە زانینی ڕەها و دڵنیا لەسەر شتەکان، ئەگەر هاتوو پشتی بە زانستی نوێی سروشت و ماتماتیك و پرنسیپەکانی بەست. ئەو لە شوێنێکدا، کاتێ باس لەو بایەخدانەی خۆی بە ماتماتیك دەکات، دەڵێ:

"ماتماتیك چەندین داهێنانی ئەوپەڕی وردی تیادایە، هەست و نەستی شت زانین ڕازی و تەکنیك ئاسان و باری سەرشانی مرۆڤ سووك دەکەن"[1].

هەروەها لە شوێنێکی تردا ئەم بۆچوونە پتر ڕووندەکاتەوە تاکو بڕوای خۆی بە دیسیپلینە ماتماتیکییەکان بەتەواوی ڕابگەیەنێ و دەنووسێ: **"بەتایبەتی دیسپلینەکانی ماتماتیك لەبەر ئەو پتەوی و دڵنیایی و وردەکاریی و ڕوونییە لە بەڵگەکانیاندا، بەلامەوە پەسەند بوون"**[2]. هەربۆیەشە دیکارت لە کتێبی (**نارەزایەتیەکان و وەڵامەکان**)دا دەکەوێتە خستنەڕووی فەلسەفەکەی بە میتۆدێکی ماتماتیکیانە و بۆ یەکەمجار پرانسیپەکانی ماتماتیك دەکاتە بنەمای زانست،[3].

---

[1] دیکارت: **لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بەکارهێنانی ڕاستی ژیر و توێژینەوەی زانستی**. لە "*چەند وردبوونەوەیەك لەبارەی میتافیزیکەوە*" و. لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز، وەزارەتی ڕۆشنبیری، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، سلێمانی 2005، ل: 113

[2] ڕینێ دیکارت: **لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بەکارهێنانی ڕاستی ژیر و توێژینەوەی زانستی**. هەمان سەرچاوە، ل: 115

[3] رنە دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. سەرچاوەی پێشووتر 2007، صص184-211. مەبەست لە ***میتۆدی ماتماتیکیانە*** ئەوەیە کە بیروڕاکانی لە چوارچێوەی=

پێشمەرجی ئەوەی کە دەستمان بە زانینی دڵنیا بگات ئەوەیە، لەسەر ئەو بەڵگەنەویستانە کاربکەین، کە بەرەو ڕاستیەکی نکوڵی لێنەکراومان دەبەن، هەروەکو ئەو ڕاستییەی کە لە ئەنجامی کۆکردنەوەی 2+3=5 بە دەستمان دەگات و ئەقڵ دەرکی دەکات. ناکرێ لەڕووی لۆژییکەوە گومان بخەینە سەر بەڵگەی لەو جۆرە و ئەگەر گومانمان لێکردن، ئەوە دووچاری ناکۆکیەکی لۆژیکی دەبین. بۆ ئەوەی دیکارت خۆی لە ناکۆکی ئەوتۆ بەدوور بگرێت و بگات بە مەعریفەی راستەقینە و دڵنیا، لە کتێبی (ڕامانەکان)دا، میتۆدە بەناوبانگەکەی خۆی، کە بە میتۆدی گومانکاری ناوی دەرکردووە، دەخاتە کار.

بە کورتی: ئەم میتۆدە دەیەوێ بە شێوەیەکی سیستەماتیکی (منظم)، لەوە بکۆڵێتەوە، ئاخۆ لە رووی لۆژیکییەوە ئیمکانی هەیە گومان لەهەموو ئەو شتانە بکەین، کە هەمیشە وەك (ڕاستی) قەبوڵمانکردوون؟ سەرەتا، هەمیشە دەتوانین گومان لەو بەڵگانە بکەین بەهۆی هەستەکانەوە و لە میانەی ئەزموونکردندا، وەرمانگرتوون:

=پێناسەکان (تعریف)، پرنسیپە تایبەتیەکان (postulates)، کە کۆمەڵێ داواکاریی دیکارتن لە خوێنەرەکانی، پرنسیپە گشتیەکان (Axioms or common principles) مەسەلەکان (قظایا)و ئەنجامەکاندا (نتائج)، دەخاتە ڕوو. دیکارت بۆ یەکەمجار ئەم میتۆدە لە کۆتایی وەڵامدانەوەی دەستەی دووەمی نارەزایەتیەکان لە ژێر ناونیشانی: (بەڵگەکانی سەلماندنی بوونی خودا و جیاکارەی نەفس و جەستە کە بە میتۆدی هەندەسی ڕێکخراون)، خستۆتە ڕوو.

"هەموو ئەو شتانەی تائێستا بەوپەڕی ڕاست دامنابوون، لە هەستەکانەوە یاخود بەهۆی هەستەکانەوە پێم گەیشتوون، بەڵام من بۆم ساغ بۆتەوە، هەندێ جار هەستەکان هەڵخەڵەتێنەرن. ژیریی لەوەدایە بەتەواوەتی لەوانەیە دڵنیا نەبین، کە ئەگەر تەنانەت جارێکیش هەڵیانخەڵەتاندین. لەوانەیە وابێ، ئەگەرچی هەستەکان لە شتی زۆر ورد و بچوك و شتی دوورەدەست هەندێ جار هەڵمان دەخەڵەتێنن، لە هەمان کاتدا شتی تر هەیە، لە هەمان سەرچاوەوە پەیدابوون، کەچی ناتوانرێ گومانێکی ئەوتۆیان لێبکرێ. بۆ نموونە وەك ئەوەی ئێستا من لێرەم، جلی زستانەم لەبەردایە، لەگەڵ شتێکی تری وەك ئەمانە"[1].

[1] ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لە میتافیزیك**، هەمان سەرچاوەی پێشووتر، ل: 26

"هەموو ئەوەی تا ئێستا وەکو ڕاستەقینەترین و دڵنیاترین شتەکان وەرمگرتووە، لە ڕێگە و بەهۆی هەستەکانەوە فێری بووم، وەلێ جاری وا هەبووە بە ئەزموون بۆم ئاشکرا بووە هەستەکان خەڵەتێنەر بوون و مەرجی خۆپاراستن ئەوەیە، کە هەرگیز بەتەواوی متمانە بەو شتانە نەکەین کە جارێك فریویان داوین.

بەڵام ئەگەرچی ڕێی تێدەچێ هەستەکان گاهێ سەبارەت بەو شتانەی بە زەحمەت هەستیان پێدەکرێ و زۆریش دوورن، فریومان بدەن، لەگەڵ ئەوەشدا زۆر شتی تر هەن هەرچەندە بەهۆی هەستەکانەوە دەیانناسین، وەلێ ناکرێ بە شێوەیەکی ماقوڵ گومانیان لێبکەین، بۆ نمونە ئەو {واقیعییەتە}ی کە من لێرەکانە، لەکەنار ئاگرەکە دانیشتووم، جلی ماڵەوەم لەبەردایە و ئەم کاغەزەم بەدەستەوە گرتووە و شتی دیکەی لەمجۆرە." دکارت: **تأملات**، ص:30

"All that I have, up to this moment, accepted as possessed of the highest truth and certainty, I received either from or through the=

هەستەکان چاوبەستمان دەکەن و بەڵگەی ناڕاستی ئەوتۆمان لەلا دروست دەکەن، کە بەرگەی ئەزموونکاری ناگرن. بۆ نمونە: قەڵای هەولێر لە دوورەوە شێوەیەکی بازنەیی هەیە، بەڵام لەو وێنەیەدا کە لە ئاسمانەوە گیراوە، زیاتر لە شێوەی لاکێشەیەکی چرچ و لۆچ و لاشکاودایە، نەك شێوەی بازنەیی. بەلای دیکارتەوە ئەم بەڵگەیە بەڵگەیەکی (**چاوبەستانەیە**) و مرۆڤ دەتوانێ گومان لەم بەڵگەیە بکات و نائومێدبێ لەوەی کە ئەزموونەکانی هەستەوەری بمانگەیەنن بە مەعریفەی ڕاستەقینە.

=senses. I observed, however, that these sometimes misled us; and it is the part of prudence not to place absolute confidence in that by which we have even once been deceived.

But it may be said, perhaps, that, although the senses occasionally mislead us respecting minute objects, and such as are so far removed from us as to be beyond the reach of close observation, there are yet many other of their information’s (presentations), of the truth of which it is manifestly impossible to doubt; as for example, that I am in this place, seated by the fire, clothed in a winter dressing-gown, that I hold in my hands this piece of paper, with other intimations of the same nature”

-Rene Descartes: ***MEDITATIONS ON THE FIRST PHILOSOPHY***. translated by John Veitch, LL.D.

Electronically Enhanced Text (c) Copyright 1993 World Library, Inc. p: 22

"وای دادەنێین ئێمە خەو دەبینین. هەموو ئەمانە، چاوهەڵهێنان، سەر بادان، دەست پانکردنەوە، ڕاست نین. با وای دابنێین نە دەست و نە ئەو جۆرە لەشەمان هەیە"[1].

لەپاش ئەمە دیکارت باس لەوە دەکات، بۆی هەیە هەموو ئەو شتە گشتیانەی وەك جەستە، چاوەکان، سەر، دەستەکان و شتی لەو بابەتە، خەیاڵیی بن، لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ بە ناچاری ددان بەوەدا بێنین کە لانیکەم شتی دیکەی هەمدیسان سادەتر و گشتیتر هەن، کە ڕاستەقینەن و بوونیان هەیە. بۆنمونە سرووشتی جەستەیی ئێمە و درێژبوونەوە و ئەندازە و قەبارەکەی کە بەهۆیەوە شوێن داگیر دەکات. شێوەی شتە خاوەن قەبارەکان، چەندایەتی و ڕێژەی شتەکان، ژمارە و ئەو شوێنەی کە لێی داندراون و تەنانەت ئەو کاتەی بەهۆیەوە

[1] ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لەبارەی میتافیزیکەوە**، وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز، ل: 27

"کەواتە با ئێستا گریمانەی ئەوە دابنێین لە خەوداین و هەموو ئەو تایبەتمەندیانەی، واتە ئەوەی کە چاومان دەکەینەوە، سەرمان دەجوڵێنین، دەستمان درێژ دەکەین و شتی تری لەمجۆرە، بێجگە لە وەهم و درۆ هیچیتر نین و بیر بکەینەوە ڕەنگە دەستەکان، یان هەموو جەستەی ئێمە بەوجۆرە نەبێ کە دەیانبینین". بڕوانە: دکارت: رشیدیان، ص:31.

"Let us suppose, then, that we are dreaming, and that all these particulars namely, the opening of the eyes, the motion of the head, the forth-putting of the hands- are merely illusions; and even that we really possess neither an entire body nor hands such as we see" . op cit. 23

بەردەوامییان پێوانە دەکرێ.. لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا ناتوانین گومان لە بوونی ڕاستەقینەی هەموو ئەمانە نەکەین.

ئەوە سەبارەت بە شتە گشتی و پێکهاتووەکان، بەڵام ئایا دەتوانین گومان لە ڕستە ماتماتیکیەکانی وەك (2+4=6) بکەین؟ دیکارت لەسەرەتاوە دەیەوێ بڵێ: گومانکردنی ئەوتۆ ڕێی تێناچێ چونکە:

"من بەخەبەر بم یاخود نوستووبم هەمیشە 2+3 ئەکاتە پێنج، چوارگۆشە هەرگیز لە چوار لا پتری نیە"[1]

لەپاش ئەمە، دیکارت زوو دەکەوێتە باسکردنی بڕوای خۆی بە ڕەببێکی دەسەڵاتدار کە هەم ئەوی ئەفراندووە و هەم دەتوانێ هەر شتێکی دیکە بکات کە بیەوێ. لێرەوە دیکارت پرسیار دەکات و دەڵێ، من لە کوێوە بزانم کە ئەو ڕەببە نەیویستووە، کە هیچ زەوی و ئاسمانێ، هیچ لەشێکی قەبارەدار، هیچ شێوە و فۆرمێك، هیچ ڕێژە و شوێنێ، بوونیان نەبێت و لەگەڵ ئەوەشدا من هەستم بە هەموو ئەوانە هەبێ و هەموو ئەو شتانە بێجگە لەو جۆرەی کە دەیانبینم لە بینایمدا

[1] ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لەبارەی میتافیزیکەوە**، وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز، ل: 29

"ئێمە بێدار بین، یان لە خەودا، کۆی دوو و سێ هەر دەکاتە ژمارە پێنج، چوارگۆشەش هەرگیز لە چوار لا زیاتری نابێت"، دکارت: رشیدیان: ص32.

"for whether I am awake or dreaming, it remains true that two and three make five, and that a square has but four sides", Rene Descartes, op cit. p. 25

بوونیان نەبێ؟ ئەگەر هێزێکی لەوجۆرەی دەسەڵاتدار لە دەرەوەی ئیرادەی خۆمان فەرمان بە هەستەکانمان بکات، مانای ئەوەیە کە ئەو هێزە دەشتوانێ لە کۆکردنەوەی دوو و سێدا بە هەڵەمدا بەرێ:

"من لەو باوەڕەدام کەسانی تر هەن لەو شتانەدا کە وا ئەزانن دەیانزانن، دەکەونە هەڵەوە، دەکرێ بە هەمان شێوە ئەگەر من دوو لەگەڵ سێ کۆ بکەمەوە، یاخود لایەکانی چوارگۆشە بژمێرم یاخود بیر لە شتی ساکار بکەمەوە بکەومە هەڵەوە."[1]

بەمجۆرەش لە کۆتایی ڕامانی یەکەمدا دەکەوێتە خستنەڕووی ئەو بەڵگەیەی کە دەکرێ بە بەڵگەی شەیتانی ناوبرێ، چونکە تیایدا دەڵێ، ئیمکانی ئەو گومانکردنە لە ئارادا هەیە، ئەمەش بەو هۆیەوە

[1] ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لەبارەی میتافیزیکەوە**، وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز، ل 29

"هەروەها لەبەر ئەوەی جاری واهەیە بڕیار دەدەم کە خەڵکانیتر لەو شتانەدا کە وادەزانن باش دەیانزانن، بەهەڵەدا دەچن، لەکوێوە بزانم هەر جارێ کە دوو و سێ کۆدەکەمەوە یان لایەکانی چوارگۆشە دەژمێرم، یاخود لەبارەی شتی لەوەش سادەترەوە، ئەگەر هەبێ، بڕیار دەدەم، فریوم نەخواردووە؟"دکارت: رشیدیان، ص: 32

"And further, as I sometimes think that others are in error respecting matters of which they believe themselves to possess a perfect knowledge, how do I know that I am not also deceived each time I add together two and three, or number the sides of a square, or form some judgment still more simple, if more simple indeed can be imagined?

که دەگونجێ نەك ڕەب، کە چاکەی هەرەبەرزە، بەڵکو (هێزێکی شەڕانی، یان شەیتان)ێك هەبێ، هەوڵبدات ئێمە بهێنێتە سەر ئەو قەناعەتەی کە بۆ نمونە: ڕستە ماتماتیکییەکان ڕاستن و ئێمەش بڕوامان پێکردبێ، لە کاتێکدا بەواقعیی و بە ڕاستی ئەو ڕستانە هەڵەبن و کۆی سێ و دوو نەکاتە پێنج. بۆیە ئەوجۆرە بەڵگەیەی بە شەیتانی ناوی برا، ئەو بەڵگەیە کە تیایدا بەدکارێك، یان شەڕخوازێك، شتێ بخاتە زەیینمانەوە کە لە واقیعدا پێچەوانە بێت:

"کەوابوو دەمەوێ وای دابنێم، نەك خوا کە ئەوپەڕی چاك و سەرچاوەی ڕاستی و حەقیقەتە، بەڵکو گیانێکی بەدکار کە ئەوپەڕی بەهێز و بەدەسەڵات و تەفرەدەر و هەڵخەڵەتێنەرە، هەموو بلیمەتیەکەی خۆی بۆ هەڵخەڵەتاندنی من بەکاردێنێ، دەمەوێ وای دابنێم، ئاسمان، هەوا، زەوی، ڕەنگ، وێنە و ڕووخسارەکان، دەنگەکان و شتە دەرەکیەکان لە گەمەی هەڵخەڵەتێنەری خەون بەولاوە نین کە ئەو بلیمەتە وەك داوێك بۆ خۆشباوەڕیی من ناوێتیەوە. دەمەوێ خۆم وا دابنێم، نە دەست و نە چاو، نە گۆشت و نە خوێن و نە هیچ هەستێکم هەن، بەڵکو بە هەڵە بڕوام کردووە من ئەمانەم هەن"[1]

[1] ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لەبارەی میتافیزیکەوە**، وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز، ل: 31

"لەبەر ئەوە گریمانەی ئەوە ئەکەم نەك خودا، کە زۆر باش و سەرچاوەی بەرزی حەقیقەتە، بەڵکو ئەهریمەنێکی شەڕانی، کە بەهەمان ڕێژەی بەهێزییەکەی مەکراوی و فێڵبازیشە، هەموو هونەری خۆی لە خەڵەتاندنی مندا بەکارهێناوە، بیردەکەمەوە کە=

لە درێژەی ڕامانەکانیدا، دیکارت دەگاتە ئەو بڕوایەی کە تەنیا یەك شت هەیە ناتوانێ گومانی لێبکات، ئەویش ئەو بیرکەرەوەیەیە، کە گومان دەکات. دیکارت ناتوانێ گومان لەو (خود)ە بکات، کە گوماندارە و بۆی هەیە لەلایەن هەستەکان و شەیتانەوە هەڵخەڵەتێنرابێت، بەڵام ئەو خودە بوونی هەیە چونکە بێمانایە لە ڕووی لۆژیکیەوە بتوانێت گومان بکات و لەهەمان کاتیشدا لە خشتە برابێت و هەڵخەڵەتێنرابێت. هیچ هێزێکی شەڕانی ناتوانێ خودێکی گومانکار لە خشتە ببات، کە بڕوای بەبوونی خۆی هەبێت: کەواتە من نە هەستەکانم هەن و نەجەستەم.. پاشان بڕوام بەوە هێنا کە لە

=ئاسمان، هەوا، زەوی، ڕەنگەکان، شێوەکان، دەنگەکان و هەموو شتە دەرەکیەکانیتر هیچ نین لە وەهم و خەیاڵپڵاو زیاتر، کە ئەو {ئەهریمەنە} بۆ نانەوەی داوەکانی لەسەر ڕێگای ساکاریی من، سوودی لێوەرگرتوون. دێتەپێشچاوم، خودی خۆم دەست، چاو، موو، خوێن و هیچ جۆرە هەستێکم نیە وەلێ بەهەڵە خۆم بە خاوەنی هەموو ئەو شتانە دەزانم.". بڕوانە: دکارت: رشیدیان، ص: 33.

"I will suppose, then, not that Deity, who is sovereignly good and the fountain of truth, but that some malignant demon, who is at once exceedingly potent and deceitful, has employed all his artifice to deceive me; I will suppose that the sky, the air, the earth, colours, figures, sounds, and all external things, are nothing better than the illusions of dreams, by means of which this being has laid snares for my credulity; I will consider myself as without hands, eyes, flesh, blood, or any of the senses, and as falsely believing that I am possessed of these ". Rene Descartes: ***MEDITATIONS ON THE FIRST PHILOSOPHY,*** p. 27

جیهاندا هیچ شتێ بوونی نیە، نە ئاسمان، نە زەوی، نە زەیین و هۆش و نە جەستە. بەڵام ئایا من بۆخۆشم بوونم نیە؟ نەخێر دەبێت مـن بـوونم هەبێ. تەنانەت ئەگـەر شـەیتانێکی فێڵبـاز و بەدەسـەڵات بـەردەوام خەریکی فریودانی من بـێ، هێـشتاکەش (مـن)ێ هەیـە کـە گومـان دەکات. کەواتە لێگەڕێ با لە خشتەم ببات:

"ئێستا ئەگەر ئەو بە فریوم بەرێت ئەوا گومانی تیادا نییە کە من هەم. ئەو ئەوەندەی لەدەستی بێت هەڵم دەخەڵەتێنێ، بەڵام هیچ کاتێك ناتوانێ بگاتە ئەو ڕادەیەی من بکات بە هیچ مادام من بیر دەکەمەوە کە من شتێکم. ئیتر من دێمە سەر ئەوەی، پاش ئەوەی پتر لە پێویست لە هەموو شتەکان ورد و قووڵ بوومەوە، ئەم ڕستەیە هەر کاتێك ناوم هێنا، یاخود بە بیرمدا هات: (من هەم، من بوونەوەرم) بەناچاریی ڕاستە"[1]

[1] ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لەبارەی میتافیزیکەوە**، وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز، ل: 34

"کەواتە هیچ گومانێك نیە لەوەی ئەگەر ئەو من فریو دەدات، واتە من هەم. هەرچەندەش فریوم بدات، تا ئەو کاتەی من بیر بکەمەوە شتێ هەم و هەرگیز ناشتوانێ کارێ بکات کە من هیچ نەبم. بەجۆرێ کە دوای بیرکردنەوەیەکی ورد لە بابەتەکە و توێژینەوە لە گشت شتێ، سەرئەنجام دەبێ بگەمە ئەو ئەنجامە ڕەها و جیگیرەی کە مەسەلەی: من هەم، من بوونم هەیە، بەپێویست هەرجارێ کە دەیڵێم و لە زەینمدا وێنای دەکەم، حەقیقەتە." بڕوانە دکارت: رشیدیان، ص34.

Doubtless, then, I exist, since I am deceived; and, let him deceive me as he may, he can never bring it about that I am nothing, so long as I shall be conscious that I am something. So that it must, in fine,=

ئێستە دیکارت دەزانێ کە **هەیە**، چونکە بیر دەکاتەوە و تا ئـەو کاتەی بیر بکاتەوە بوونی هەیە و لەگەڵ وەستانی لـە بیرکردنـەوە، بوونیشی دەوەستێ. بوونی هـەبوو لـە بیرکردنەوەیـەوە دێـت، بـۆ ئـەوەی هـەبێ، دەبـێ لەبیرکردنـەوە بـەردەوام بـێ و هـەر ئـەو (خود)ـەش کە دەزانێ هەیە، لەوە دەکۆڵێتەوە کە ئەو **چـیە**؟ ئایـا بەڕاست (خود) چییە؟ دیکارت دەڵێ: ئەو شتەیە کە بیر دەکاتـەوە (Res Cogitans)، بەڵام ئەو شتەی بیر دەکاتەوە چییە؟

دیکارت دەنووسـێ شـتی بیرکـەرەوە بریتیـە لـە: **"جەوهـەرێك، گومان دەکات، تێدەگات، شت پەسەند دەکات، ناکات، دەخوازێ، نایەوێ، وێنەئاسا[1] بۆ شت دەچێ و هەست دەکات"**[2]

=be maintained, all things being maturely and carefully considered, that this proposition I am, I exist, is necessarily true each time it is expressed by me, or conceived in my mind. Descartes, op cit. p. 30

[1] وەرگێڕی سێیەمی فارسی لەبری وشەی وێنەئاسا، نوسیویەتی: وێنادەکات و خەیاڵدەکاتەوە و هەستدەکات. بڕوانە:

ـ رنە دیکارت: **تأملات در فلسفە اولی**. ت: دکتر احمد احمدی. تهران: سمت، 2006، ص: 42

[2] ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لەبارەی میتافیزیکەوە**، وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز، ل: 39

"*شتێکە گومان دەکات، تێدەگات، دەرك دەکات، پەسەند دەکا، ڕەتدەکاتەوە، دەیەوێ، نایەوێ و هەروەها خەیاڵدەکاتەوە و هەستیاریشە*". بڕوانە: دکارت: رشیدیان، ص: 36

"It is a thing that doubts, understands [conceives], affirms, denies, wills, refuses, that imagines also, and perceives". Descartes, op cit. p. 34

بیرکردنەوە بە تەنیا پێناسەی هەبوویەك نییە، ئەگەر ئەو هەبووە لە هەمان کاتدا گومانکار نەبێ، بۆیە پێوەری یەکەمی دیکارت دەبێتە: (***من گومان دەکەم، کەواتە هەم)***. بیرکردنەوە لەلای دیکارت پرۆسەیەکە، ڕەوتی بوونە، بەڵام لەناو ئەم ڕەوتەدا کردەیەك و چالاکییەك هەیە کە گومانکردنە. گومانکردن بەڵگە و نیشانەی بیرکردنەوەیە، کە خۆی وەك کردە و چالاکییەکی جەوهەریانەی بکەری بیرکەرەوە، بەرجەستە دەکات. بکەری بیرکەرەوە پێویستە لە بیرکردنەوەکەیدا گومانکارانە بیر بکاتەوە، تاکو بیرکردنەوەکەی ببێتە بەڵگە و نیشانە لەسەر بوونەکەی:

"گومانکردن بەلای دیکارتەوە، جووڵەیەکی ساکاری هزرینە کە ڕاستەوخۆ پێناسەی هەبوو دەکات: بەمجۆرەش گوتەی "من بیردەکەمەوە" یان "من گومان دەکەم"، خۆیەخۆ "من هەم"یش لەخۆی دەگرێ"[1].

لە ڕستەیەکی تری بەناوبانگدا، کە دیکارت لە (میتۆد)دا دایڕشتووە، مانای ڕستەی یەکەم بەمجۆرەیە: (Cogito, ergo sum = من بیر دەکەمەوە، کەوابوو من هەم)[2]. ئەو (خود)ەی کە ئیدی ناتوانین

---

[1] ولیم کلی رایت: **تاریخ الفلسفة الحدیثة**. ت: محمود سید أحمد، المجلس الاعلی للثقافة، 2001، ص 92

[2] دیکارت: لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی.. لە: ***چەند وردبوونەوەیەك لە بارەی میتافیزیکەوە***. و. د. حەمید عەزیز، 2005، ل: 143

Rene Descartes (1637): ***Discourse On The Method Of Rightly Conducting the Reason, and Seeking the truth in the Sciences***. Translated by John Veitch, LL.D. Electronically Enhanced Text (c) Copyright 1993 World Library, Inc. pp: 36-38, IV.=

گومانمان لە بوونی هەبێ، بێگومان کەسێك نیە لە جەستەیەکی فیزیکیدا بەڵکو تەنیا (شتێکی بیرکەرەوەیە) (res cogitans)، یان جەوهەرێکی بیرکەرەوەیە. گرنگترین تایبەتمەندی ئەم جەوهەرە بیرکەرەوەیە ئەوەیە، ئاگایە بەبوونی خۆی و ئەمەش بنەمایەکی دڵنیاکەرە بۆ گەیشتن بە مەعریفەی ڕاستەقینە. چونکە ئەو (من)ەی گومان دەکات، هووشیارە بە گومانکردنی خۆی.

دووەم: بیرۆکە زگماکەکان:

چەمکی بیرۆکە:

دیکارت زاراوەی (Cogitatio) یان (Thought)بۆ هزر، بیر، یان فیکر بەکاردەهێنێ و لە پێناسەکردنیدا دەنووسێت:

"هزر وشەیەکە، هەر شتێ دەگرێتەوە وا لە زەیینی ئێمەدایە و بەبێ هۆکار لە ئاستیدا هووشیارین"[1]

لەبەرامبەر ئەمەشدا زاراوەی (idea) بۆ بیرۆکە بەکاردەهێنێ و وەك فۆرمی هەر هزرێك (form of any thought) دەیناسێنێ:

"مەبەستی من لە بیرۆکە، فۆرمی هەر هزرێکە، واتە ئەو فۆرمەی کە بەهۆی تێگەیشتنی بێ واسیتەوە، من لێی بە ئاگام،

= ـ رنه دکارت: ***گفتار در روش درست راه بردن عقل و جستجوی حقیقت در علوم***. ت: محمد علی فروغی (1383): "سیر حکمت در *اروپا*"، هرمس: تهران، صص: 222.

[1] رنه دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. ترجمه و توضیح از: علی م. افضلی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. 2007، صص: 184-185

بەجۆرێ کە ناتوانم هیچ شتێ بڵێم و بە زمانمدا بێت، مەگەر لە زەینی خۆمدا بیرۆکەیەکم لەسەر مەدلولی ئەو وشانە هەبێت"[1].

بەم مانایە و لە بۆچوونی دیکارتەوە، **"بیرۆکە بریتییە لە ئاگایی یەقینیانەی مرۆڤ لەسەر خۆی"**[2]. پرۆسەی هزرین تا ئەوکاتەی لە زەینی بیرکەرەوەدایە، بۆخۆی هیچ جۆرە فۆرمێکی ئیدراکیانەی نیە، بەڵام کاتێ ئەم پرۆسەیە فۆرمێکی تایبەت وەردەگرێ، دیکارت بەم فۆرمە دەڵێ بیرۆکە، یان ئایدیا[3]. لەوێشەوە کە دیکارت بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی خۆی جگە لە بیرکردنەوە و هزرین هیچیتری نیە و ڕەنگدانەوەی هزریش لە زەینی مرۆڤدا لە شێوەی بیرۆکەدا بەرجەستە دەبێت، ئەوە گرنگیی چەمکی بیرۆکە لە فەلسەفەی دیکارتدا دەردەکەوێ[4]. لە هەمان شوێندا دیکارت ئەوە ئاشکرا دەکات، کە بەکارهێنانی ئەو بۆ زاراوەی بیرۆکە، زۆر فراوانە و دەنووسێ:

"بەمجۆرە، تەنیا هەر ئەو فۆرمە خەیاڵییانەی لە خەیاڵداندا بەرجەستە دەبن، بە بیرۆکە ناو نابەم و تەنانەت لێرەدا ئەم وێنانەش

[1] رنە دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. سەرچاوەی پێشوو، صص: 185-186

[2] یواخیم ریتر، کارلفرید گروندیر، گوتفرید گابریل: **فرهنگ نامەء تاریخی مفاهیم فلسفه**. جلد اول، گزیدەای از مفاهیم در مابعدالطبیعة. سرویراستار: دکتر سید محمدرضا بهشتی. تهران: مرکز تحقیق و توسعەء علوم انسانی، 2007، ص: 341

[3] یواخیم ریتر، کارلفرید گروندیر، گوتفرید گابریل: **فرهنگ نامەء تاریخی مفاهیم فلسفه**. هەمان سەرچاوە صص: 342-344

[4] رنە دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. سەرچاوەی پێشوو، ص: 185 پەراوێزی وەرگێڕ.

لەبەر ئەوەی وێنەی ناو خەیاڵدانی مادین، واتە لە بەشێ لە مێشکدان، بەهیچ شێوەیەك بە بیرۆکە ناوزەد ناکەم. بەڵکو لەبەر ئەوە بە بیرۆکە ناویان دەبەم لەبەرئەوەی کاتێ زەیین لەو بەشەی مێشك بەئاگایە، بیرۆکەکان دەبنە فۆرمی زەیین خۆی"[1]

بە مانایەکیتر، کاتێ یەکێك لە هەستەکانی ئێمە لەلایەن شتێکی دەرەکییەوە، بۆ نمونە ڕووبارێکەوە، دەبزوێن و ئەم بزوانەش لە ڕێگەی زنجیرەی دەمارەکانەوە دەگاتەوە مێشك و کاری تێدەکات، یان وەك دیکارت دەڵێت: لە **"خەیاڵدانی مادی"**دا وێنەیەك لەسەر ڕووبارەکە دروستدەبێت، ئەوە زەیین، یان نەفس بەرەو ئەو شتە، یان ئەو وێنەیە ئاراستە دەبێ و لە ئەنجامی ئەمەشەوە، فۆرمێکی دەرککراو لە زەییندا دروستدەبێت، کە پێی دەگوترێ بیرۆکە، یان ئایدیا و ئەم بیرۆکەیەش بەلای دیکارتەوە بیرۆکەیەکی زگماکە و بەکاری دەهێنێ بۆ سەلماندنی بوونی خودا.

بوونی خودا:

دیکارت لە ڕامانە میتافیزیکییەکانیدا و لە ڕامانی سێیەمدا[2]، بەدوای داڕشتنی ڕستەی: (من بیردەکەمەوە، کەوابوو من هەم)، ڕاستەوخۆ، دەکەوێتە سەلماندنی هەبوونی خودایەکی کامڵ ، خودایەکی

[1] رنە دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. سەرچاوەی پێشوو، صص: 186-187

[2] دیکارت: ***چەند وردبوونەوەیەك لە بارەی میتافیزیکەوە***. سەرچاوەی پێشوو، بەتایبەتی لە لاپەڕە 62 و بەرەو دوا.

بەدەسەڵات، هەمیشەیی و خودای هەموو شتێ. هەروەها لە کتێبی (***ناڕەزایەتی و وەڵامەکاندا***) بە شێوەیەکی ڕوون پێناسەی خودا دەکات و دەڵێت:

"ئەو جەوهەرەی بە کامڵ و ڕەهای دەزانین و لەودا بەهیچ شێوەیەك شتێ نابینینەوە کە نیشانەی کەموکوڕی و سنوورداریی ئەو بێت، پێیدەگوترێ خودا"[1].

ئەگەر مرۆڤ بتوانێ بوونی خودایەکی ئاوها بسەلمێنێ، ئەوە دەشتوانێ لەوە دڵنیابێ کاتێ بە ڕوونی بیردەکاتەوە، هیچ هێزێ نیە بتوانێ لە خشتەی بەرێ. هۆی ئەوەی کە مرۆڤ گومانی لە هێزە بەدکارەکان دەکرد، ئەوە بوو، نەکا ئەو شتانەی بەخەیاڵیدا دەهاتن لە هێزێکی شەڕانییەوە هاتبن. وەلێ ئەگەر بیرۆکە و وێناکردنە بەد و شەڕانیەکان، لە خودایەکی کامڵەوە هاتبن، ئەوە مرۆڤ دەتوانێ دڵنیا بێ لەوەی کە ڕاستن. هەروەها ئەوەش دژی سروشتی خودایەکی کامڵ دەبوو، گەر هاتبا و ئەو خودایە مرۆڤی بەو جۆرە دروستکردبا: کە هەمیشە بەهۆی هەستەکانی خۆیەوە بکەوێتە هەڵەوە.

خاڵی سەرەتایی دیکارت بۆ سەلماندنی بوونی خودا ئەوەیە کە دەڵێت، ئەو بۆخۆی وەك (جەوهەرێکی بیرکەرەوە)، خاوەنی وێناکردن، یان بیرۆکەیەکە لەسەر خودا وەك بوویێکی کامڵ. ئەم بیرۆکەیە لە سروشتی مرۆڤدا هەیە و پێوەی لەدایك دەبێت، واتە بیرۆکەیەکی

[1] رنە دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. سەرچاوەی پێشووتر، ص: 194

زگماکە. دیکارت لە کۆتایی ڕامانی سێیەمدا سەبارەت بە بوونی بیرۆکەی خودا لە خودی خۆیدا، نووسیویەتی:

"من ئەمەم بە خەیاڵ دروست نەکردووە چونکە من ناتوانم شتی تری بخەمە سەر یاخود شتی لێ کەم بکەمەوە. بۆیە لەوە بەولاوە (شتێ) نامێنێتەوە بوترێ کە ئەو بۆچوونە وەك ئەو بۆچوونەی دەربارەی خۆمە، زگماکە لە مندا"[1].

هەروەها لە کتێبی (***ناڕەزایەتی وەڵامەکان***)دا چەندجارێك دێتەوە سەر ئەم باسە و بەرگریی لە هەبوونی بیرۆکەیەك لەسەر خودا دەکات و دەڵێ:

"ئەو بیرۆکەیە بیرۆکەیەکی زگماکە لە مندا" و **"ئەگەر دروستکراوی خودا نەدەبووم، مەحاڵ بوو بتوانم بیرۆکەیەکی ئەوتۆ لە مندا بوونی هەبێ"**[2]

ئەمەش بەمانای ئەوە نیە کە چەمکی خودای کامڵ، بێکۆتا (Infinite)، سەربەخۆ (Independent)، بەهەموو شت توانا (All Powerful)، بەهەموو شت دانا (All Knowing)، لە (من)ەوە سەرچاوەی گرتبێ، چونکە (من) بۆ خۆی کامڵ نیە و ئەمەشمان لەوەدا بۆ دەردەکەوێ کە (من) دەتوانێ (گومان) بکات و هێشتا دڵنیا نیە[3]. بەم پێیەش، چەمکی (خودایەکی کامڵ) بیرۆکەیەکە، تەنیا دەبێ لە

[1] دیکارت: ***چەند وردبوونەوەیەك لە بارەی میتافیزیکەوە***. سەرچاوەی پێشووتر، ل: 65

[2] رنە دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. سەرچاوەی پێشووتر، ص: 152

[3] دیکارت: ***چەند وردبوونەوەیەك لە بارەی میتافیزیکەوە***. سەرچاوەی پێشوو 65

سەرچاوەیەکی کاملّەوە هاتبێ کە لە دەرەوەی هووشیاریمانەوەیە و ئەو سەرچاوەیەش خودا بۆ خۆیەتی و ناکرێ شتێکی تر بێ. دیکارت دەنووسێ:

"کاتێك سەرنجی خۆم ئەدەم، تەنیا ئەوەم بۆ دەرناکەوێ کە من شتێکی ناتەواوم، پشت بە جەوهەرێکی تر دەبەستم و هەمیشە دەزانم ئەوەی من پشتی پێ دەبەستم هەموو ئەو شتە مەزنانەی کە من هەولّیان بۆ ئەدەم و لەناخی خۆمدا بۆچوونیان لەبارەوە دەبینم، نەك وەك شتێکی شیاوەکی بەلّکو وەك شتێکی ڕاستەقینەی کردەکی بێ کۆتایی تیادایە، ئەویش خوایە. هێزی ئەم بەلّگە لەو زانینەدایە، بەپێی سروشتی تایبەتی من کە بۆچوونێکم دەربارەی خوا لە ناخدایە، بەبێ بوونی راستەقینەی خوا ناکرێ من هەبووبم"[1].

بەم شێوەیە ئاگایی ئێمە، یاخود جەوهەری بیرکەرەوە ئیمکانی هەیە زنجیرەیەك وێناسازی هەبێت کە پێیان دەگوترێ (بیرۆکە زگماکەکان) و ئەمانە بەهۆی ئەزموونکردنەوە دروستنەبوون، بەلّکو ڕەگەز و سەرچاوەکەیان دەچێتەوە سەر خودا و بەشێوەیەکی خۆڕسك لە مرۆڤدا هەن.

ئەوەی کە دەلّێن: ئەم بیرۆکانە زگماکن، یان خۆڕسکن، بەمانای ئەوە نیە هەردەم هووشیارییی و ئاگاییمان دیار و ئاشکرایە. منداڵێك هیچ بیرۆکەیەکی لەسەر (خودایەکی کامڵ) نیە. بەلّکو بەمانای

[1] هەمان سەرچاوە، ل: 66، هەروەها بڕوانە: د. علی أصغر حلبی: ***تأریخ سیر فلسفە در اوروپا***، جلد اول صص: 330-331

ئەوەیە کە ئەقلّی ئێمە لە میانەی گەشەکردن و پێگەشتنی خۆیدا و بەهۆی کاریگەربوونی بە فاکتەرە دەرەکییەکانەوە، دەتوانێت ئەم بیرۆکە زگماکانە دابنێ. هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئێمە وەك (شتێکی بیرکەرەوە) واتە وەکو بووی ئەقلاّنی لە وێنەی خوادا دروست بووین. ئەمەش بەمانای ئەوەیە ئێمەش بەشمان هەیە لە ئەقلّ و زەینی خوداییدا، هەربۆیەشە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا گوتراوە:

"خودا کە مرۆڤی دروستکردوە بەشێ لە ژیریی ڕەببانی خۆشی تێدا سەقامگیر کردووە"[1].

کەواتە زانینی مرۆڤ دوو سەرچاوەی پێویستی خۆی هەیە: یەکەمیان لەڕێگەی هەستەکانەوە، دووەمیشیان: ئەو بیرۆکە زگماکیانەی کە هەلّگری بەشێ لە خەسلّەتەکانی عەقلّی (کەماڵ)ی خودایین و لەژێر کاریگەری ئەزموونەکاندا دروستنەبوون. تێگەشتن لەم دوو سەرچاوە مەعریفیە دەمانخاتە سەر ڕێگای بیرکردنەوەی زانستی، چونکە زانست واتا بەکارهێنانی لایەنە ژیر و ئاوەزمەندەکانی مەعریفە، بەپێی میتۆدێکی دروست بۆ تێگەشتن لە سەرچاوەی ئەزموونکراو.

یان بەمانایەکی دی: زانست واتە هەلّسەنگاندنی ئەو زانیاریانەی لەڕێگەی هەستەکانەوە ئەزموونمانکردون، بەهۆی مەعریفەی عەقلاّنییەوە. مەعریفە و زانین بە شێوەیەکی گشتی و مەعریفەی

[1] Mihail Larsen & Ole Thyssen: **Den frie tanke** En grundbog I filosofi. Gyldendalske Boghandel, Copenhagen, 1981,1992 S. 82

ئەقڵانی لە ڕوانگەی دیکارتەوە، زانین و مەعریفەیە بە بوونی خودا. بوونی یەقینی و دڵنیایانەی خودا پێشمەرجە بۆ گەیشتن بە زانین: **"ناتوانین مەعریفەی دڵنیاکەرمان بە هیچ شتێك هەبێ، ئەگەر لەسەرەتاوە نەزانین خودا هەیە"**[1]

بۆیە دیکارت میتۆدێك و مۆدێلێکی ئیشکردن پێشنیار دەکات، کە لە ڕێگەیەوە دەتوانێ زانینی ڕاستەقینە بەدەست بهێنێ. ئەم مۆدێلەش خۆی لە چوار پرانسیپ و بنەمادا دەبینێتەوە، کە ئەمانەن:

بنەمای یەکەم: "هیچ جارێك شتێك بە ڕاست دانەنێم ئەگەر دڵنیا نەبم لەوەی کە ڕاستە. واتە، خۆم لە بڕیاری خێرا و پێشەکیانە ببوێرم، دەربارەی هیچ شتێك بڕیار نەدەم ئەگەر ئەو شتە بە ڕوون و ئاشکراییەکی ئەوتۆ نەکەوێتە بەر بیرم و نەیزانم کە دەرفەتی هیچ گومان لێ کردنێکی نادات".

بنەمای دووەم: "هەریەکێك لەو کێشانەی دەمەوێ لێیان بکۆڵمەوە، بەپێی توانا و بەپێی پێویست بە چەند بەشێکەوە دابەشی بکەم بۆ ئەوەی چارەسەرکردنەکەی ئاسان بێت".

بنەمای سێیەم: "بەجۆرێکی ڕێك و پێك و گونجاو بیر بکەمەوە، واتە، بە سادە و ئاسانترین شتێك کە لە توانادایە بزانرێ دەست پێ بکەم بۆ ئەوەی وردە وردە، پلە ئاسا، بە وانە بگەم لە چەند شتێکی پێکهاتوو لێك دراون، ئینجا ڕێکوپێکی بخەمە ناو ئەو شتانەی سروشت ئاسا بەدوای یەکتریدا نایەن".

[1] رنە دكارت: **اعتراضات و پاسخها**. سەرچاوەی پێشووتر، ص: 161

بنەمای چوارەم: "لە هەموو شوێن و بارێکدا سەرژمێرییەکی تەواوەتی و پیاداچوونەوەیەکی سەرتاپاگیر بکەم بۆ ئەوەی دڵنیابم هیچ شتێکم لەبیر نەچووە"[1]

[1] دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لە میتافیزیك، و. د. حەمید عەزیز** ل ل: 127-126 هەروەها بڕوانە پەراوێزی وەرگێڕی کوردی لە داوێنی لاپەڕە 127دا. هەمان ئەو بنەمایانە لە دەقە فارسی و ئینگلیزییەکەیاندا:

"پرانسیپی یەکەم: هەرگیز هیچ شتێ وەك ڕاستی پەسەند نەکەم ئەگەر بۆخۆم بە ڕوونی حەقیقەتەکەیم بۆ ئاشکرا نەبووبێت. واتە بە وردبینی، خۆم لە پەلەپەل و بڕیاری پێشینە بەدوور بگرم و لە زەینی خۆمدا هیچ بڕیارێك گل نەدەمەوە ئەگەر لە زەینی خۆمدا تەواو لێم ئاشکرا نەبێ کە بواری بۆ گومانکردن نەهێشتبێتەوە.

پرانسیپی دووەم: هەریەکێ لەو کێشانەی لەژێر لێکۆڵینەوەدان تائەو پەڕی بۆلووان دابەش بکەمە سەر پارچەکانی خۆی و لەمکارەشدا تا ئەوەندە بڕۆم کە پێویستە بۆ چارەسەرکردنیان.

پرانسیپی سێیەم: هزرەکانی خۆم بەو جۆرە ڕێکبخەم تا لە سادەترین و ئاسانترینی بابەتەکانەوە دەستپێبکەم بۆئەوەی بتوانم کەمەکەمە و هەنگاوبەهەنگاو لەبارەی کاروبارە ئاڵۆزەکانەوە زانین بەدەست بهێنم و تەنانەت ئەو بابەتانەی لە سرووشتی خۆشیاندا پەیوەندیی پێشینە و پاشینەیان نیە، لە زەینی خۆمدا ڕێکبخەم.

پرانسیپی چوارەم: بۆهەر شتێ سەرژمێری تەواو و پێداچوونەوەی گشتیی نوێ ئەنجام بدەم تا ئەو ڕادەیەی دڵنیابم هیچم لەبیر نەچووە". بڕوانە: لوران بومر: جریانهای بزرگ در تاریخ اندیشهء غربی، ت: د. حسین بشیریە، ص: 375، هەروەها بڕوانە: **محمد** ع. فروغی: روش، صص: 152-156. =

ئەم چوار پرانسیپە، ڕێنماییەکانی دیکارتن بۆ توێژینەوەی لە هەموو بابەتێکی دیاریکراو. وەك ئاشکرایە، دیکارت بە هۆیانەوە هیچ جۆرە مانا و ناوەڕۆکێکی تایبەت ناسەپێنێ، بەڵکو تەنیا شێوەی گەیشتن بە ئەنجامی لۆژیکی دەخاتە ڕوو. ئەوەی دیکارت بەهۆی ئەم پرنسیپانەوە دەیخاتە ڕوو، بریتیە لە جیهانبینییەکی تەواو دنیایی سەبارەت بە دیاردەکان و مەسەلەکانی ژیانی مرۆیی بۆ

="The first was never to accept anything for true which I did not clearly know to be such; that is to say, carefully to avoid precipitancy and prejudice, and to comprise nothing more in my judgment than what was presented to my mind so clearly and distinctly as to exclude all ground of doubt.

The second, to divide each of the difficulties under examination into as many parts as possible, and as might be necessary for its adequate solution.

The third, to conduct my thoughts in such order that, by commencing with objects the simplest and easiest to know, I might ascend by little and little, and, as it were, step by step, to the knowledge of the more complex; assigning in thought a certain order even to those objects which in their own nature do not stand in a relation of antecedence and sequence.

And the last, in every case to make enumerations so complete, and reviews so general, that I might be assured that nothing was omitted". Descartes, op cit. p.21

زانایان و بیرمەندان. بەڵام ژمارەیەك لەو زانا و فەیلەسووف و بیرمەندانە تەفسیری هەڵەیان بۆ مەبەستەکانی دیکارت کرد و کەوتنە ڕەخنەلێگرتن و تەشەرلێدانی و ئەمەش دیکارتی ناچارکرد بە وردی وەڵامیان بداتەوە و ئەوەی پێشتر لە کتێبە فەلسەفییەکانیدا سەبارەت بە بیروڕاکانی نەینووسیبوو، لە وەڵامەکانیدا بینووسێ و مەبەستەکانی خۆی ڕوونتر بکاتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا، ئەم فەیلەسووفە ڕووبەڕووی سانسۆری هەمەجۆر کرایەوە و هەر لەبەرئەوەش بوو کە لەو ڕۆژگارەدا کتێبی (**گوتار**) لەلایەن کەنیسەی کاتۆلیکییەوە بە کتێبێکی دژە ئایینی لەقەڵەمدرا و ئەمەش دیکارتی ناچار کرد هەڵێ بۆ هۆڵەندا.

سێیەم: دوالیزم: (Dualism)

دوالیزم، جۆر و شێوازێکە لە بیرکردنەوە کە لەسەر ئەو بڕوایە کار دەکات، کە بوون دوو جەمسەر، یان سەرچاوەی هەیە. دوالیزم وەك شێوازێك بۆ بیرکردنەوە و تەفسیری بوون، نە تایبەتە بە فەلسەفە و نە بە فەلسەفەی خۆرئاوا بەگشتی. ئەم بیروڕایە هەم لە ئایینەکان و هەم لە فەلسەفەکانی خۆرهەڵات و خۆرئاوادا ناسراوە.

ئەوە ڕاستە کە ئایینی ڤیدانتا (Vedanta) لە هیندستانی کۆندا، ئایینێکی (مۆنیستیك)، واتە تاکباوەڕانەیە، بەڵام یەکێ لە فەلسەفە و ئایینە هەرە کۆن و گرنگەکانی هیندستان، کە فەلسەفەی (سانکهیا،

(Sankhyaیە، بڕوای بە دوالیزمی مـادە، یـان سرووشـت و ڕۆح هەیـە[1].

هەروەها هەریـەك لـە فەلـسەفەی چـینی و ئـایینی زەردەشـتیش لەسـەر بنەمای بڕوابوون بە دوالیزمەوە دامـەزراون. یەکـەمیان بـڕوای بـە یـانگ (yang) و یین (yin) و دووەمیشیان بڕوای بە ڕوونـاکیی و تـاریکی هەیـە وەك دوو بنەما و سەرچاوە و هێزی سەرەکی بوون[2].

لە ئەورووپاش، مێژووی زاراوەی دوالیزم، یان بیرکردنەوەی (جـووت جەمسەری) هێندەی مێژووی هزر و فەلسەفەی ئەورووپی خـۆی کۆنـە. وشـەی (dualis) وشـەیەکی لاتینیـە و بـەمانای (هـەڵگری دوو جەمسەر) هاتووە. زاراوەکـە بـۆ ئـەو تیۆریـە میتافیزیکیانـە بـەکار دەهێنرێ کە یان:

[1] فەلسەفەی سانکهیا یەکێکە لە قوتابخانە فەلسەفییە کۆنەکانی هیندستان و لەسەر دەستی (کاپیلا)ی حەکیم دروستبووە. ئەم قوتابخانەیە بڕوای بە دوو واقیعییەت هەیە کە بریتین لە پراکرتی و پروشا، لەو بڕوایەدایە هەرکات ڕەگەزی سەرەتایی (پراکرتی= prakrti) لەگەڵ نەفس (پروشا= prusa)دا پەیوەندیی بەست و یەکیانگرت، ئەوە سەرەتای پێکهاتەی جیهان دەستپێدەکات. بەمجۆرەش ئەم فەلسەفەیە بڕوای بە دوالیزم هەیە و ناخوداباوەڕە. لەمبارەیەوە بڕوانە:

– ساتیش چاندرا چاترچی و دریندراموهان داتا: **معرفی مکتب های فلسفی هند**. م. د. فرناز ناڤرزادە کرمانی. تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، 2005ن ص:488-489 و هەروەها: 508 و بەرەودوا.

[2] سەبارەت بە زاراوەی دوالیزم لە فەلسەفە و ئاییندا، بڕوانە ئەم سەرچاوە گرنگە:

ـ فیلیپ پی. واینر (سەرپەرشتیار): **فرهنگ تاریخ اندیشەها**. **مطالعاتی** دربارەو گزیدەای از اندیشەهای اساسی. 3 جلد، ت: گروە مترجمان، تهران: انتشارات سعاد، 2006، بەتایبەتی و بۆ ئەم باسە، جلد دوم، ص: 1278

★ باوەڕیان وایە بوون دوو جەوهەری هەیە، یاخود:

★ بڕوایـان بەوەیـە هـەموو بوونێـك لـە بنـەمادا لـە دوو جـۆر پێکهـاتووە، یـان دەبـێ لەسـەر بنـەمای دوو پێکهاتـەی جیـاوازەوە لێکبدرێتـەوە[1] نمونـەی ئـەو دوالیزمانـەش بـریتین لـە دوالیزمـی پیتاگۆرییەکان وەك (سنووردار و بێسنوور، تـاك و کـۆ، یـەك و فـرە، ڕاست و چەپ، نێر و مێ، وەستاو و جوڵاو، تیرە و چـەماوە، ڕوونـاکی و تـاریکی، چوارگۆشـە و لاکێـشە و بـاش و خـراپ) و هتـد[2]، یـا دوالیزمـی ئـەفلاتوونی لـە نێـوان نـەفس و جەسـتە، یـان دوالیزمـی دیکارتیـەکان لـەنێوان زەیـین و مـاددە و خـود و بابـەت[3]، یـاخود دوالیزمی کانتیانە لەنێوان جیهانی دیاردەکان وەکئەوەی لـە خۆیانـدا هەن و جیهانی واقیعی وەکئەوەی بۆ ئاگایی مرۆڤ خۆی دەنوێنێ[4].

[1] Poul Lubcke(Redigeret): **Politekens filosofi leksikon**, Politikens Forlag, Copenhagen, 1996, op cit. p. 95

[2] ئەریستۆتالیس: **میتافیزیك**. و. محەمەد کەمال، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، 2008، ل:28. هەروەها سەبارەت بە زاراوەی دوالیزم لە هزری فەلسەفیی خۆرئاوادا بڕوانە:

ـ واینر (سەرپەرشتیار): **فرهنگ تاریخ اندیشەها**.، سەرچاوەی پێشووتر، 2006، **جلد** دوم، ص: 1276

[3] هەمان سەرچاوە، ص: 1277

[4] دایانە کالینسون: **50 فیلسوف بزرگ، از تالیس تا سارتر**. ت: **محمد** رفیع مهرابادی، تهران: **موسسەء انتشارات عطائی**، 2001، ص: 211

- دوالیزمی دیکارتیانە:

لە مێژووی فەلسەفەی مۆدێرندا، دوالیزمی دیکارتی (نەفس و جەستە)، لە هەموو جۆرەکانی تری دوالیزم بەناوبانگترە. بەپێی ئەم بیرکردنەوەیە هەموو جەوهەرێك، یان ئەوەتا جەوهەرێکی (نەفسی و نامەتریالّیە)، یاخود ئەوەتا جەوهەرێکی (مەتریالّیە). بۆ ئەوەی لەمە تێبگەین، پێویستە بزانین دیکارت چۆن زاراوەی جەوهەر پێناسە دەکات. ئەو لەمبارەیەوە نووسیویەتی:

"بە شتێك دەڵێین جەوهەر (substance)، کە هەرشتێکی کە لێی تێدەگەین، واتە هەر تایبەتمەندی، چۆنایەتی، هەر خەسڵەتێك، کە بیرۆکەیەکی واقیعیمان لەبارەیەوە هەیە، بە شێوەیەکی بێواسیتە (لە خودی جەوهەرەکەدا)، هەبێت ـ بەهەمان شێوەی کە لە گریمانەیەکدا هەیە، یان بەهۆیەوە بوونی هەبێت. تەنیا بیرۆکەیەك، بەمانای وردی ئەم وشەیە لەسەر خودی جەوهەر هەمانبێ، ئەوەیە کە جەوهەر شتێکە تیایدا، ئەو شتەی لە ڕێگای هەستەکانەوە دەرکی دەکەین، واتە یەکێ لەوانەی لە وێناکردنەکانی ئێمەدا بەشێوەیەکی زەیینی (ئۆبجەکتیڤ) بوونیان هەیە، بە هەمان شێوە یان بە جۆرێکی باڵاتر لە خودی جەوهەرەکەدا بوونی هەبێت. چونکە بەهۆی نووری زگماکەوە دەزانین کە مەحاڵە خەسڵەتێکی واقیعی، خەسڵەتی شتێکی لەناوچوو بێت"[1].

---

[1] رنە دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. ترجمە و توضیح از: علی م. افضلی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. 2007، صص: 192-191

لە ڕوانگەی دیکارتەوە، جەوهەری نەفس و جەستە، پێکەوە کۆنابنەوە، چونکە هەریەکەیان خەسڵەتی دژ بەوی تریانی هەیە و دەبێ بە جیا لێیان تێبگەین[1]. دیکارت یەکەمجار ئەم جیاوازییەی لە (ڕامانی دووەم)دا خستە ڕوو:

"نەفس چییە؟ ئەگەرچی: یان مشووری ئەوەم نەخواردووە بیزانم، یاخود ئەگەر هەڵوەستەم کردبێ بۆئەوەی بیزانم، ئەوا وێنەیەکی ئاوهام لەبارەیەوە لە مێشکدا نەخشاندووە وەك ئەوەی با، ئاگر، یاخود ئەتیر(کزەبایەکی فێنك)وایە کە بەنێو ئەندامە درشتەکانی لەشمدا پەرتە دەکات".

هەروەها لە هەمان شوێندا، سەبارەت بە لەش نووسیویەتی:

"من وا لە لەش دەگەم هەموو ئەو شتەیە لەلایەن وێنە و ڕووخسارێکەوە سنووری بۆ ڕێژراوە، شتێك بەپێی جێگا دەکرێ پێناسە بکرێت و بەجۆرێك شوێنێك دەگرێ و پڕ دەکاتەوە کە جێی هیچ شتێکی تری تێدا نەمێنێ. شتێکە بەهۆی هەست، دیتن، بیستن، چێشتن، یاخود بۆنکردنەوە پەی پێدەبرێ و هەستی پێدەکرێ، هەروەها

---

[1] ادم مورتون: **فلسفه در عمل. مدخلی بر پرسش های عمده**. ت: فریبرز مجیدی، تهران: انتشارات مازیار، ص: 420 هەروەها بڕوانە:

ـ Poul Lubcke(Redigeret): **Politekens filosofi leksikon**, op cit. p. 95

بەجۆری جیاواز دەکرێ بجولێتەوە، نەك لەخۆیەوە بەڵکو لەلایەن شتێکی ترەوە کە بەری دەکەوێ"[1]

پاشان لە چەند شوێنێکی کتێبی (***نارەزایەتیەکان و وەڵامەکاندا***)، وردتر و ڕوونتر ئەم جیاوازیانە دەستنیشان دەکات و دەنووسێ:

"لە ڕێگەی ئەو بیرکردنەوەیەوە کە پێمدەڵێ جەستە درێژبوونەوەیە، شێوەی هەیە، دەتوانێ بجووڵێ و شتی لەمجۆرە و هەروەها لەڕێگەی سەندنەوەی هەرشتێ کە پەیوەستە بە چییەتی نەفسەوە، بە شێوەیەکی تەواو تێدەگەم، کە جەستە چییە {واتە جەستە وەك شتێکی کامڵ وێنا دەکەم}، هەروەها بە پێچەوانەشەوە، ئەگەر چاو لەوە بپۆشم کە هەرشتێ لە بیرۆکەی جەستەدا هاتووە، پەیوەستە بە نەفسەوە، دیسانەوە هەر تێدەگەم نەفس شتێکی کامڵە کە گومان دەکا، دەزانێ، خوازیارە و شتی لەو جۆرە. ئەمە (واتە تێگەیشتن لە نەفس و جەستە بە شێوەیەکی تەواو سەربەخۆ، وەك هەبووی کامڵ و تەواو جیاواز لە یەکتر)، شیاوەکی نیە، ئەگەر جیاوازییەکی واقیعی لە نێوان نەفس و جەستەدا نەبێت"[2]

---

[1] ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لە بارەی میتافیزیکەوە**. و. لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز، سلێمانی، بەڕێوەبەرێتی خانەی وەرگێڕان، 2005، ل: 36-46

[2] رنە دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. ترجمە و توضیح از: علی م. افضلی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. 2007، صص: 134

یاخود پاشتر لەمەش ڕوونتر دەنووسێ و دەڵێ:

"ئێمە نەفس، واتە جەوهەری بیرکەرەوە بە ئاشکرا، سەربەخۆ لە جەستە، واتە جەوهەری درێژبوونەوە، دەرك دەکەین. بە پێچەوانەشەوە، دەتوانین (هەروەکو ئەوەی هەموو پەسەندیانە)، جەستەش سەربەخۆ لە نەفس تێبگەین".[1]

هەروەها بۆ پتر تیشك خستنە سەر ئەم دوالیزمە، دیکارت نمونەی تری بەرجەستە دەهێنێتەوە و دەنووسێ:

"ئەگەر دەست، سەبارەت بە لەشێ کە ئەم دەستە بەشێکییەتی، لەبەرچاو بگرین، دەست جەوهەرێکی کەموکوڕە. بەڵام ئەگەر بەتەنیا لەبەرچاوی بگرین، جەوهەرێکی کامڵە. ڕێك بەهەمان شێوەش، نەفس و جەستە، کۆیەکی یەکتا پێکدەهێنن بەناوی مرۆڤ کە ئەگەر لە پەیوەندییان بەم مرۆڤەوە لەبەرچاویان بگرین، جەوهەرگەلێکی کەموکوڕن، وەلێ ئەگەر هەر یەکەیان بە تەنیا بخەینە بەرچاو، کامڵن. چونکە بەهەما شێوەی کە درێژبوونەوە، پارچەپارچەبوون، فۆرمداری و شتی لەمجۆرە، وێنە یان خەسڵەتگەلێکن کە لە ڕێگەیانەوە جەوهەرێك بەناوی *لەش* دەناسم، بەهەمان شێوەش فامیدەیی، دوودڵی، ئیرادە و شتی لەمجۆرە، ئەو فۆرمانەن کە لە ڕێگەیانەوە جەوهەرێك دەناسم بەناوی نەفس و دەزانم کە بەهەمان ئەندازەی کە جەوهەری درێژبۆوە، بووێکی کامڵە، ئاواش جەوهەری بیرکەرەوە، بووێکی تەواوە."[2]

---

[1] رنە دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. سەرچاوەی پێشوو، ص: 210

[2] رنە دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. هەمان سەرچاوە، ص: 281

بەپێی بیروڕای دیکارت، هەروەکو لە پێشاندا گوتمان، خاڵی سەرهەڵدانی مەعریفە بریتیە لە (مـن)ی ئەزمونگەر و بیرکەرەوە. ئەم جەوهەرە بیرکەرەوەیە کە جەوهەرێکی نەفسیە[1]، دەتوانێ شوناسی دەرەوەی ماتەریالی، یاخود واقعی فیزیکی، بەهۆی یاسا میکانیکییەکانەوە، بکات. لەمەوە تێدەگەین کە (من)ی بیرکەرەوە جەوهەرێکی نا مەتریالیە، وەلێ دەتوانێ شوناسی شتە ماتەریالییەکانی دەوروبەری خۆی بکات. بەم پێیەش "خەسڵەتی بنەمایی جەوهەری نەفسی بریتیە لە بیرکردنەوە، لەکاتێکدا خەسڵەتی سەرەکیی جەوهەری ماتەریالی بریتیە لە درێژبوونەوە"[2]

[1] دیکارت لە کتێبی (***ناڕەزایەتیەکان و وەڵامەکان***)دا، سەبارەت بە پێناسەی نەفس دەنووسێ: **"ئەو جەوهەرەی کە هزر بەشێوەیەکی بێنێوان (بێ واسیتە)، تیایدا ئامادەیە، ناو دەنێم نەفس" لێرەدا من وشەی نەفس لە جێگەی ڕۆح بەکار دەهێنێ، چونکە وشەی ڕۆح تەمومژاویە و زۆرجار بۆ شتە جەستەییەکان بەکار دەهێنرێ"**. بڕوانە: رنە دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. ترجمە و توضیح از: علی م. افضلی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. 2007، ص: 193. بەمەشدا دیارە دیکارت بەو پێناسەیەی پێشووتریدا بۆ نەفس کە لە کتێبی ڕامانەکاندا کردبووی دەچێتەوە، کە تیایدا گوتبووی **"نەفس وەك ئەوەی با، ئاگر، یاخود ئەتیر(کزەبایەکی فێنك)وایە کە بەنێو ئەندامە درشتەکانی لەشمدا پەرتە دەکات". بڕوانە پەراوێزی ژمارە: 111**

[2] ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لە بارەی میتافیزیکەوە**. و. لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز، سلێمانی، بەڕێوەبەرێتی خانەی وەرگێڕان، 2005، ل: 35 و 36، هەروەها بڕوانە ل: 215 و 216ی هەمان سەرچاوە.

هەروەها بۆ ڕوونبوونەوەی زیاتری ئەم مەسەلەیە بڕوانە: ت. ز. لاوین: از **سقراط تا** سارتر، ت. پرویز بابایی، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه، 2005، ص: 169

دیکارت لەو بڕوایەدایە جگە لە هووشیاری مرۆڤ، جگە لە جەوهەری نەفس، ئەوە هەموو واقیع وەك دیاردەگەلێکی خۆبزوێن و ئۆتۆماتیکی وایە، کە پێکهاتووە لە قەبارە و ماددەی درێژەوە بووی ماتەریالی، کە بەردەوام لە بزووتنەوەدان و پشتگیری لە یەکتری دەکەن.

ئەو بە درێژایی بەشی پێنجەم لە کتێبی (میتۆد)دا[1]، باس لەو جیهانە میکانیکیە دەکات و چەند جارێ دووپاتەی دەکاتەوە، کە زیندەوەرەکان، دیسانەوە بێجگە لە مرۆڤ، هەموویان وەك ماشێن و دەزگای خۆ بزوێن (ئۆتۆماتیك) وەهان و هیچ چالاکییەکی هۆشەکی و نەفسیان نیە. لەم ڕووەوە، دیکارت هیچ گومانێکی لەوە نیە کە تەنیا مرۆڤە، یان نەفسی مرۆڤە کە هەندێ چالاکیی دەروونی هەیە. هەرچی ئاژەڵەکانن، وەك ئامێرێکی خۆ بزوێن و بێ نەفسن و تەنانەت هەست بە هیچ ئازار و دەردێ ناکەن[2]. بۆیە تەنانەت ئاژەڵەکانیش ناتوانن مەعریفەیەکیان لەبارەی دنیای دەوروبەری خۆیانەوە هەبێت. تاقە جەوهەرێکی بیرکەرەوە (من)ی بیرکەرەوەی مرۆڤە، کە ئەویش

[1] ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لە بارەی میتافیزیکەوە**. هەمان سەرچاوەی پێشووتر، ل: 166-170

[2] ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لە بارەی میتافیزیکەوە**، سەرچاوەی پێشوو: **"زیندەوەر ئەقڵی نیە و سرووشت لەودا بەپێی پێکهاتەی ئەندامەکانی کار دەکات هەروەك چۆن لە کاتژمێردا دەردەکەوێ کە لە پەندۆڵ و پێچکە دروست کراوە و لە هەموو زیرەکی و زرنگی ئێمە ڕێك و پێکتر و چاکتر کات نیشان دەدات"** ل: 169

جەوهەرێکی غەیرە مادییە و لە شوێندا جێگیر نەبووە و نابینرێت و بەرجەستە ناکرێ. تەنیا جەستەی مرۆڤ نەبێ کە مادییە و درێژبوونەوەی لە شوێندایە و وەك هەر گیاندارێکی دیکە ئۆتۆماتیکیانەیە[1].

دیکارت، دان بەوەدا دەهێنێ دنیای دەرەوە هەیە، جیهانێکی ماتەریاڵی و لە شوێندا جێگیربوو هەیە، کە دەتوانین وەسفی بکەین و بەهۆی زانستە سرووشتیەکانەوە لێکی بدەینەوە. بەڵام ئەو جیهانە دەرەکیە هیچ هێزێکی خۆناسین و هیچ هووشیارییەکی نیە بە بوونی خۆی. لێرەوە بیرکردنەوەی دیکارت لەسەر بنەمایەکی دوالیستی و جووت جەمسەرییەوە دامەزراوە، چونکە ئەو بڕوای وایە واقیع لە دوو جەوهەری بنەمایی پێکهاتوە: یەکێکیان نەفسی و ئەویتریشیان ماتەریاڵیە: **"کۆی هەوێنی نەفس بیرکردنەوەیە و کۆی هەوێنی جەستەش بریتیە لە درێژبوونەوە و لە نێوان هزرین و درێژبوونەوەشدا هیچ خەسڵەتێکی هاوبەش لەئارادا نیە"**[2] و ئەم دوانە تەواو لێکدی جیاوازن. بۆ پتر ڕوونکردنەوەی مەبەستەکەی دیکارتیش ئەم خشتەیە دەخەینە پێشچاو، کە بۆ ئەم مەبەستە ئامادەمان کردووە:

[1] ت. ز. لاوین: از **سقراط** تا سارتر، ت. پرویز بابایی، تهران: موعسسه انتشارات نگاه، 2005، ص: 164

[2] رنه دکارت: **اعتراضات و پاسخها**. ترجمه و توضیح از: علی م. افضلی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. 2007، ص 242

دووجۆر جەوهەر

جەوهەری نەفسی	جەوهەری ماددی
هووشیاری پەتییە	درێژبوونەوە(امتداد)ی پەتییە
لە شوێن(مکان)دا نییە	لە شوێن(مکان)دا جێگیرە
دەتوانێ شوناسی شتەکان بکات	ئاگایی نییە تا بتوانێ شوناس بکات
پارچە پارچە ناکرێت	پارچە پارچە دەکرێت

هەڵسەنگاندن و پێشنیار:

هەروەکو لەسەرەتای ئەم لێکۆڵینەوەیەوە نووسیمان: تەمەنی هزری و فەلسەفیی دیکارت لە تەمەنی جەستەیی ئەو دوور و درێژتر بوو. ئەمڕۆ و لە داهاتووشدا، کاتێ ئاوڕ لە دیکارت و فەلسەفەکەی دەدرێتەوە، ئاساییە لەگەڵیدا هاوڕا یاخود دژی بین، بەڵام گرنگە ئەم هاوڕایی و دژبوونە لەسەر بنەما و لەپاش توێژینەوە لە بابەتە سەرەکییەکانی بیری دیکارتەوە هاتبێ. بۆیە بەبێ توێژینەوە لە میتۆدی گومانکارانەی دیکارت، ئەقڵباوەڕیی دیکارت، دوالیزم و بیرۆکە زگماکەکان و هتد.. ناتوانین دیکارت وەك فەیلەسووفێك بناسین.

ناسینی دیکارت بۆ ئێمەی کورد، لەدەرەوەی ئەوەی لەسەری نووسراوە، گرنگیی تایبەتی خۆی هەیە، چ وەکئەوەی بەشێکە لە ڕەوتێکی دووروودرێژی فەلسەفەی خۆرئاوا و چ وەکئەوەی یارمەتیدەرێکە بۆ پێکهێنانی بیرکردنەوەیەکی ئەقڵانیانە و میتۆدیك، کە بەپێی پێویست بە کوردی لەسەری نەنووسراوە.

دیکارت بیرکردنەوە ئاراستە دەکات بۆ بیرکردنەوە لە ژیان و شتە ئاساییەکان، لەو ڕێگەیەشەوە بوار بۆ خوێنەر دەڕەخسێنێ تاکو مەشق لەسەر بیرکردنەوە بکات و ئەوەی بیری لێدەکاتەوە، بەجۆرێ لە زەینی خۆیدا بچەملێنێ کە هیچ نەبێ بۆخۆی لێی تێبگات و ببێتە (منێکی بیرکەرەوە). لەبەر تیشکی ئەم تێڕوانینەوە ئێمە چەند ئەنجامێك کە لەم توێژینەوەیەدا بەدەستمانهێناوە، دەخەینە پێشچاو.

یەکەم: ئێمە توێژینەوەکەمان بە زمانی کوردییە و لەو چوارچێوەیەدا کە ئەم زمانە ئیمکانی بیرکردنەوەمان بۆ دەڕەخسێنێ، قسەمان لە چەمك و زاراوە و فەلسەفەی دیکارت کرد. گریمانەی ئەوەمان خستبووە پێشچاو، کە بەگەڕانەوە بۆ بەرهەمە فەلسەفییە گرنگەکانی دیکارت، دەتوانرێ لە چۆنایەتی بیرکردنەوەکەی بەپێی شیاوەکی و توانای زمانی خۆمان، تێیبگەین. یەکێ لەو زاراوانەی گریمانەکەمان پشتی پێیدەبەست، زاراوەی ئەقڵ، یان ژیر بوو. ئەنجامی توێژینەوەکە ئەوەی دەرخست، کە نزیکەی هەموو بەکارهێنانەکانی وشەی ژیر و ئەقڵ لەناو زمانی کوردیدا، بەتایبەتی دیالێکتی سۆرانیدا، پابەندن بە بەکارهێنانە ڕۆژانەییەکەیان لەئاستی زمانی ڕەمەکی، نەك پابەند بن بە زمانی زانستی لە ئاستە فەلسەفیەکەیدا. بەمجۆرەش زمانی ڕۆژانە هەمیشە گەرانت نیە بۆ بەرجەستەکردنی مانای زانستی و فەلسەفیانەی ئەو وشانەی لەو زمانەدا بەکاردەهێنرێن. ئەم مەسەلەیە هەر تەنیا پەیوەست نیە بە بوونی زمانەوە، بەڵکو

پەیوەستیشە بە هەبوونی کەلتوور و نەریتی زانستی و فەلسەفییەوە لەناو ئەو زمانەدا. ئەگەر ئەو کەلتوور و نەریتە لەناو زمانەکەدا نەبوو، ئەوە بەکارهێنانی وشە و زاراوەکان لەو زمانەدا، بۆخۆیان دەتوانن ببنە ڕێگر لەبەردەم تێگەیشتنی فەلسەفیانە لە هەمان وشە و زاراوە. چونکە ئەو زمانەی لە دەربڕین و هزرینی فەلسەفیدا هەژار بێت، ڕێگری لەبەردەم بەرهەمهێنانەوەی فەلسەفیانەی وشە و زاراوەکاندا دروستدەکات و ئەمەش ئەو شتەیە کە پێویستە توێژەرانی بواری فەلسەفە ئاگاداری بن.

ئەگەر زمانی کوردی وەربگرین و بەتایبەتیش شێوەزاری سۆرانی، کە لە چاو شێوەزارەکانیتری زمانەکەماندا، زۆرترین بەرهەمی شێوە فەلسەفیانە و فەلسەفیانەی پێنووسراوە و بۆ وەرگێڕدراوە، ئەوە هەر زوو تێدەگەین، کە وشە ڕۆژانەییەکانی ئەم زمان و شێوەزارە، بە هەمان شێوەی خۆیان دەبنە کەرەستەی دەربڕینەوەی مەبەستە فەلسەفیەکان. هۆکاری هەرە سەرەکی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کەلتوورێکی باڵادەستی ڕەگەزمەند و پێگەخواز، کە کۆنترۆڵی زمان و بیرکردنەوەی ئێمەی کردووە و ئازادی بیرکردنەوە دەکاتە قوربانیی بەرهەمهێنانەوەی پێگە و ڕەگەز و دەسەڵاتەکەی خۆی. بەمجۆرەش ئەگەر منی بیرکەرەوەی دیکارتی، منێك بێت لەو دیو پێگە و ڕەگەزمەندییەوە بە ئازادی بیر بکاتەوە بۆ ئەوەی بوونی خۆی بسەلمێنێ، ئەوە بیرکردنەوەی منی کوردی ئەو ئازادییەی نییە و جەبری کەلتووری نێرسالاری، ئازادی بیرکردنەوەی وەك خودێکی

سەربەخۆ لێسەندۆتەوە و بەردەوام لە پێناوی بەرهەمهێنانەوەی کەلتووره بالأدەستەکەی خۆیدا، بوونێکی پێدەبەخشێت، کە ناتوانێ لە ڕێگەیەوە هەبێت و بوونی خۆی بسەلمێنێ.

ئەم قسەیە بەو مانایە تێنەگەین، کە زمانی کوردی شیاوەکی بەکارهێنانی فەلسەفیانە و زانستیانەی نیە. بەڵکو بەو مەبەستەیە کە پێویستە لەناو ئەم زمانەدا، نەریت و کەلتووری فەلسەفی بەرهەم بهێنرێت و توێژەرانی ئەو بوارە، پسپۆڕان و تەنانەت ئەو وەرگێڕانەش کە خۆیان بە کاری وەرگێڕانی دەق و بابەتی فەلسەفییەوە، ماندوو دەکەن، ئاگاداری ئەوە بن کە لەبەردەم چ ئەرکێکی گرنگدان.

دووەم: وشە و زاروەکانی وەك ئەقڵ، ئەقڵانیەت و ژیرباوەڕی، لە مێژووی کەلتووری و هزرینی فەلسەفیانەی خۆرئاواییدا، ئەگەرچی ستاندارد و یەکدەست نین، بەڵام پێشینەیەکی دێرینەیان هەیە. مانای گشتی و مانای فەلسەفیانەی ئەم زاراوانە لەو مێژووەدا، لێکتر جودا کراوەنەتەوە و سنووریان بۆ دیاریکراوە. هەروەها قوتابخانە فەلسەفییەکان و فەیلەسووفە جیاوازەکان، کاریان لەسەر قووڵکردنەوەی مانای ئەم زاراوانە کردووە و تایبەتمەندیی خۆیان پێبەخشیون، کە لەناویاندا (ئەقڵی گەردوونی، ئەقڵی تیۆری، ئەقڵی پراکیتیکی و ئەقڵی ئامرازگەرا) دیارترین شێوەکانی بەکارهێنانی زاراوەی ئەقڵن. گرنگترین تایبەتمەندیی کەلتوور و هزری ئەورووپایی، لە هەڵوێستیدا بەرامبەر بە ئەقڵ، ئەوەیە کە ئەقڵ وەك ڕێباز و ڕێچکەیەکی بیرکردنەوە ***هەڵدەبژێرێ*** و ***باوەڕی***

پێدەهێنێ. باوەڕهێنان بە ئەقڵ، کە خۆی لە ڕێبازی ئەقلانیەت، یان (ڕاشیۆنالیزم)دا بەدیار دەخات و لەسەدەی حەڤدەیەمدا بەرجەستە دەبێت، لەسەر ئەو بنەمایەوە بەندە کە ئەقڵ دەمانگەیەنێ بە مەعریفەی ڕاستەقینە و دڵنیا. ئەمە جگەلەوەی ئەقڵ، پێدراوێکی یەزدانیە و نیشانەیەکی خوداییە لە مرۆڤدا کە توانای بیرکردنەوەی دەداتێ تاکو کێشەکانی خۆی بەهۆیەوە چارەسەر بکات.

سێیەم: بەو پێیەی ئێمە سوودمان لە دەقە فەلسەفیی و بنەڕەتیەکانی دیکارت وەرگرتووە و تەنانەت بەو پێیەی یەکێ لەو سەرچاوانەی ئێمە بۆ وردبوونەوە لە زاراوەوە و پێناسەکان سوودمان لێوەرگرتووە، پێشتر لە هیچ سەرچاوەیەکی تردا بە زمانەکەمان، بەکارنەهاتووە[1]، دەتوانرێ بگوترێ: دیکارت لە خستنەڕووی مەبەستەکانیدا ڕوونە، وشە و زاراوەی گونجاوی پێویست بەکار دەهێنێت و بۆ هەر زاراوەیەك، یان وشەیەك پێناسەیەك و چەندین لێکدانەوە دەخاتەڕوو. هەروەها لە سەرچاوەیەکییەوە بۆ یەکێکیتر، ئەم پێناسە و لێکدانەوانە کەمترین ناکۆکییان لە نێوانیایە و هەموو ئەمەش

[1] ئەویش کتێبی (نارەزایەتیەکان و وەڵامەکان)ە، کە سەرچاوەیەکی دەگمەن و سەرەکی ئێمە بووە و لە زۆر هەڵەی پاراستووین: رنه **دکارت**: **اعتراضات و پاسخها**. **ترجمه** و توضیح از: علی م. افضلی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. 2007، لە 776 لاپەڕەی گەورەدا، کە ساڵی 2007 خەڵاتی باشترین کتێبی ساڵی لە تاران پێبەخشراوە.

بەڵگەن لەسەر ڕوونی بیرکردنەوەی دیکارت و نەبوونی ئاڵۆزی و ناکۆکی لە هزری ئەودا. دیکارت هەر یەك لە زاراوەکانی وەك: خودا، بیرۆکە زگماکەکان، ئەقڵ، میتۆد، جەوهەر، دوالیزم (جەستە، نەفس)، بە ڕوونی پێناسە دەکات و دەیانخاتە ڕوو، بەڵام وەکو پێویست نایان سەلمێنێ.

بۆ نمونە: دیکارت هەم لە کتێبی **میتۆد** و هەم لە کتێبی ***ڕامانەکان***دا، تیۆرە مەعریفیەکەی خۆی لە چوار بنەمادا خستۆتە ڕوو، کە بەهۆیانەوە، شێوەی گەیشتن بە ئەنجامی لۆژیکی پێشنیار دەکات، بەڵام ئێمە لە هیچ کامێ لەو دوو کتێبە و لە هیچ سەرچاوەیەکی دیکەی دیکارتدا، بەڵگەی پێویست و وردمان بۆ سەلماندنی بنەماکان نەدۆزییەوە. بێگومان هەندێ لەم بنەمایانە ڕاستن، بەڵام دیکارت نایان سەلمێنێ، بەڵکو تەنیا دەیانخاتە ڕوو. لەکاتێکیشدا گریمانەی ئەوەش بکەین، کە هەموو ئەو بنەمایانەی دیکارت بۆ بەدەستهێنانی ئەنجامی لۆژیکی دەیانخاتە ڕوو، ڕاست بن، ئەوە بۆ هەندێ بارودۆخ و هەڵوێست ناگونجێن. پرسیارە ئیتیکی و مۆراڵییەکان هەمیشە ناچنە ژێرباری وەڵامدانەوەی لۆژیکی و ڕاستەقینەوە و ناتوانرێ بەهۆی ئەو بنەما ماتماتیکیانەی دیکارت دەیانخاتە ڕوو، بڕیاریان لەسەر بدرێ و بسەلمێنرێن. ئەمەش نەك هەر تەنیا سەبارەت بە مەسەلە مۆراڵێ و ئیتیکیەکان، بە ڵکو سەبارەت بە هەموو ئەو شتانەی ناو ژیانی مرۆییش ڕاستن، کە تایبەتمەندییەکی جیاوازترین هەیە و ناکرێ ماتماتیکیانە لێیان تێبگەین.

چوارەم: سەبارەت بە چۆنێتی سەلماندنی بوونی خوداش دەکرێ ئەم سەرنجە دەرببڕدرێ. ئەو ئەم بەڵگەیە بە شێوەیەکی لۆژیکی بینا دەکات، بەڵام سەلماندنەکەی لاوازە. کێ دەڵێ بیرکردنەوە لە شتێکی کامڵ، بۆخۆی بیرکردنەوەیەکی کامڵانەیە. مادام بیرکەرەوەکە مرۆڤە و هیچ بەڵگەیەك لەسەر کەماڵی مرۆڤ لە ئارادا نیە، چۆن دەتوانرێ بیرکردنەوەی ئەو لە یەزدان بە بیرکردنەوەیەکی کامڵ دابنرێ؟ هەتا خاڵی دەستپێکردنی دیکارت مرۆڤ سەنتەرانە بێت، دەکرێ بپرسین: چۆن مرۆڤ کە بۆخۆی کامڵ نیە، دەتوانێ بیر لە کەماڵ بکاتەوە، لەکاتێکدا دەرکی ئەو بۆ کەماڵ سنووردارە و لە چوارچێوەی تێگەیشتنی ئەو، وەك بیرکەرەوەیەك تێپەڕ ناکات؟

پێنجەم: جیاکردنەوەی جەوهەری ڕۆحی لە جەوهەری مادی و جیاکردنەوەی جەستە لە ڕۆح لەلای دیکارت، جیاکارەیەکی ڕەهایە و ئەم دوانە یەکتر ناگرنەوە، چونکە وەك لە نەخشەکەدا بینیمان هەریەکەیان خەسڵەتی سەربەخۆی خۆیانیان هەیە. لێرەشەوە دوالیزمی بیری دیکارت وەك کێشەیەك خۆی ئاشکرا دەکات، چونکە بواری هیچ پەیوەندییەك لە نێوان ئەو دوو جۆر جەوهەرەدا ناهێڵێتەوە. ئەمە لە کاتێکدا ئەگەر بمانەوێ ڕوونکردنەوە لەسەر ئیمکانی مەعریفە و هەستکردن بخەینە روو، پێویستیمان بە جۆرێ لە پەیوەندی هەیە لە نێوانیاندا، واتە پێویستە پەیوەندیەك لە نێوان نەفس و شتە مادییەکاندا هەبێت بۆ ئەوەی بتوانین باس لە شوناسکردنی مەعریفیانە بکەین. دیکارت بواری ئەم پەیوەندیە ناهێڵێتەوە و کاتێکیش باس لە

پەیوەندییەکی ئەو تۆ دەکات، تەواو ڕوون نیە[1] بەڵام ئەگەر لە روانگە دوالیستیەکەی خۆیەوە تەماشای ئەو کاریگەریە بکەین، دەبینین: دیکارت کەوتۆتە ناکۆکیەوە لەگەڵ هزری خۆیدا. چۆن دەکرێ شتێکی مەتریاڵی ببێتە هۆی کاریگەریی خستنەسەر شتێکی رۆحی نامەتریاڵی و بەپێچەوانەشەوە؟ بە مانایەکی دی: چۆن شتێ کە هووشیاریی پەتییە و لە شوێندا جێگیر نییە، دەتوانێ کاربکاتە سەر شتێ کە جێگیرە و بەرجەستە و دیارە و هیچ هووشیاریەکی نیە؟ ئەم ناکۆکیە وایکردووە دیکارت لەسەردەمی ژیانی خۆشیدا ڕەخنەی لێبگیرێت و هەڵەکانی دەستنیشان بکرێن[2].

شەشەم: دیکارت فەیلەسووفی ئەقڵ و یەکێکە باوەڕداران بە ئەقڵی مرۆیی. دیکارت لە زەمینەیەکی فیکری و کۆمەڵایەتی و کەلتووریی داخراوی دۆگماتیکیانەدا بیری لە سەرەتایەکی نوێ بۆ مرۆڤ

---

[1] بۆ نمونە دیکارت لە کتێبی نارەزایەتیەکان و وەڵامەکاندا، لە وەڵامی (کلیرسیلیە)دا کە پرسیاری لێکردووە: ئەگەر نەفس مادی نیە، چۆن دەتوانێ جەستە بخاتە جوڵە؟، نوسیویەتی: **"من هێشتا نەپەرژاومەتە سەر ئەم مەسەلەیە" و "ئەگەر چییەتی هەردوو جەوهەری نەفس و جەستە لەیەکتر جیاواز بن، ئەوە ئەم جیاوازیە بنەماییە ڕێگرە لەوەی ئەمانە کاریگەریی بکەنە سەر یەکتر"**. بڕوانە: رنه **دکارت**: **اعتراضات و پاسخها**. **ترجمه** و توضیح از: علی م. افضلی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. 2007، ص: 325

[2] بۆ نمونە بڕوانەرە نامەکەی (پ. گاسندی) بۆ دیکارت، کە لە لاپەڕە: 331 بۆ 430 کتێبی **اعتراضات و پاسخها**، (نارەزایەتیەکان و وەڵامەکان)دا بڵاو کراوەتەوە.

دەکردەوە. هزری ئەو، کە بە گومانکردن لەهەر میراتێکی پێشینە و هەر بڕیارێکی نەرێتپەسەند دەستیپێکرد و گرنگیی توانای عەقڵیی مرۆڤی هێنایەوە پێش، مژدەهێنەری لەدایکبوونی زەینییەتێکی نوێ بوو. دیکارت بەدیهێنەری زەینیەتێکی نوێیە کە خەسڵەتە جەوهەریەکەی بیرکردنەوە و گومانکاریە و ئەمەش خاڵی جیابوونەوەی ئەم مرۆڤە مۆدێرنەیە لە ئینتیمای بۆماوەیی و کوێرانەی بۆ ڕابردوو. لەگەڵ تیۆروانینی دیکارتدا بۆ مرۆڤ، تاکەکەسی سەربەخۆ لەدایك دەبێ، کە ڕێنماییە دروستەکانی عەقڵ دەکاتە سەرمەشقی خۆی، تا خۆی لەهەر هەڵەیەکی مەنتیقی بپارێزێ.

ئەو زەینییەتە گومانکارە بۆ ئێستای ژیانی کەلتووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی و زانستیی ئێمە، لەهەر کاتێکیتر پێویستترە. ئێمە هەرکات بمانەوێ بیر بکەینەوە و گومان بکەین، لە دیکارتەوە زۆر شت فێر دەبین، بەڵام ئەو فێربوونە بە دەرخکردنی دێڕەکانی دیکارت و بەپەلە گوتنەوە و جوینەوەیان مەیسەر نابێت، بەڵکو پێویستی بە (ڕامان)ی جیدیە، تاکو ئەوەی بەهێمنی فێری دەبین لە تێپەڕینی کاتدا، ببێتە بەشێ لە سرووشتی ڕۆشنبیریمان. ئەوکاتەش توانیومانە تێگەیشتنێکی دیکە لە چەمکی ئەقڵ لە زمانەکەماندا بهێنینە بەرهەم، کە هەردەبێ ناوی بنێین: ***تێگەیشتنی عەقڵانیانە لە ئەقڵ***. تا ئەوکاتە لە کۆمەڵگا و ژیانی کەلتووریی ئێمەدا، ئەقڵ لە تاراوگەکراوێك دەچێ کە ماڵە ڕاستەقینەکەی لەلایەن خورافە و نەرێتە کۆن و دژە عەقڵانییەکانەوە، لەلایەن بڕیارەپێشینەکانی ناو زەینەوە، بە تاراج براوە.

ئاگاداریی لە دیکارت هەر لە قۆناغـەکانی بـەرایی خوێندنـەوە تـاکو خوێندنی باڵا بۆ قوتابیانی ئێمە پێویستە، چونکە هزری دیکـارت، مـرۆڤ ناچار دەکات مەشق بە بیر و مێشکی خۆی بکـات. ڕەنگـە لـە جیهـانی ئەمڕۆشدا کە ئەقڵانییەت دەسـتەواوی بـۆ ژیـانی مرۆڤایـەتی، هەمیـشە خۆش و بەسوود نەبووە، جێگـەی ڕەخنـەی زۆر بێـت، وەلـێ لـە واقیعـی ئێمەدا کە واقیعێکی بارگـاوی بـووە بـە حـوکمی نەرێتـەکان و سـتەمی دووبارەکردنەوەیان، باوەڕکردن بە ڕێبـازی عەقڵانیانـەی دیکـارت، لـەناو کۆمەڵێك باوەڕی دیکەدا، هەڵبژاردنێکی عەقڵانیانە بێت.

سەرەتای 2008

هەولێر- پیرزین

سەرچاوەکان

یەکەم: بەرهەمە فەلسەفییەکانی دیکارت:

1ـ ڕینێ دیکارت: **چەند وردبوونەوەیەك لە بارەی میتافیزیکەوە. بنەڕەتەکانی فەلسەفە و لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بەکارهێنانی ڕاستی ژیر و توێژینەوەی زانستی.** وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: د. حەمید عەزیز، وەزارەتی ڕۆشنبیری، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، سلێمانی 2005.

2ـ ڕینێ دیکارت: **تێڕامانی میتافیزیکیانە لە فەلسەفەی یەکەم**. و. لە عەرەبییەوە: ڕێبین ڕەسوڵ ئیسماعیل، دەزگای چاپ و پەخشی ڕێبین، **هەولێر**: 2007

3ـ دکارت: **گفتاری دربارەء بکار بردن درست عقل**، وەرگێڕانی لە فەرەنسییەوە: محمد علی فروغی، ص: 195

4- رنه **دکارت**: **اعتراضات و پاسخها**. **ترجمه** و توضیح از: علی م. افضلی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. 2007

5ـ رنه دیکارت: **تأملات در فلسفه اولی**. ت: دکتر احمد احمدی. تهران: سمت، 2006

6ـ رنه دکارت: تأملاتی دربارەء فلسفەی اولی. در: لارنس کوهن: از مدرنیسم تا پست مدرنیسم، متن های **برگزیده**. ت. عبدالکریم رشیدیان، تهران: نشر نی، 2001

7- Rene Descartes: ***MEDITATIONS ON THE FIRST PHILOSOPHY***. Translated by: John Veitch L. L. D. Electronically Enhanced Text (c) Copyright 1993 World Library, Inc

8– Rene Descartes (1637): ***Discourse On The Method Of Rightly Conducting the Reason, and Seeking the truth in the Sciences***. Translated by John Veitch, LL.D. Electronically Enhanced Text (c) Copyright 1993 World Library, Inc.

دووەم: سەرچاوەکان بەپێی بەکارهاتنیان لەم توێژینەوەیەدا:

9- Justus Hartnack: "***Sprog og Virklighed***" in: Malthe Jacobsen: **Sprog og Virklighed**, Gyldendal, Copenhagen, 1973

10ـ سزان مولر أکین: **زن از دیدگاه فلسفەء سیاسی غرب**. ترجمه و تالیف: ن. نوری زاده، تهران: قصیده سرا، 2004

11– لوید، ژنویو. **عقل مذکر** (مردانگی و زنانگی در فلسفەء غرب)، ت: محبوبەء مهاجر، 1381(2002)

12ـ کلود ریویر: **درآمدی بر انسان شناسی**. ت: ناصر فکوهی، تهران: نشر نی، 2000

13ـ بیتس، دانیل. **انسان شناسی فرهنگی**، ت: محسن ثلاثی، تهران، انتشارات علمی 1385(2006)

14ـ ڕێبوار سیوەیلی: **پانتاییەکانی دەسەڵات**: "*باسێکی تیۆری لەسەر پەیوەندییەکانی نێوان (حکومەت، خێڵ، شار و خێزان) لە کۆمەڵگای کوردیدا*". لە گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە (27)، 2003

15- سیوەیلی، ڕێبوار: **کتێبی نالی**، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، **هەولێر**، بەشی سێیەم "لە ستایشی کەردا" بە ئینسانکردنی حەیوان لە جیهانبینی نالی دا"، 2001

16- **دیوانی نالی**، لێکۆڵینەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و محمدی مەلاکەریم، بەغدا، 1976

17- **مايكل كلى**: **دايرة المعارف زيبايى شناسى**، **سرويراستار**: **مشيت علايى**، **تهران**: مؤسسة فرهنگى گسترش هنر، ت: **گروهى از مترجمين**، 1383 (2004)

18- **اسكروتن راجر**: **كانت**. **ت**. **على** پايا، **تهران**: **طرح نو**، 2004

19- **ط**. **و**. مگل: **عقل در تاريخ**. **ت**: **دكتر حميد عنايت**. **تهران**: **شفيعى**، 2006

20- حسينعلى نوذرى: ***بازخوانى هابرماس***. درآمدى بر اراء، انديشه‌ها و نظريه هاى يورگن هابرماس. تهران: نشر چشمه، 1381(2002)

21- ابو كوسه و استيفن ابه: **واژگـان مكتـب فرانكفـورت**. ت: افـشين جهانديـده، تهران: نشر نى، 2006

22- ت. ز. لاوين: **از سقراط تا سارتر**. ت: پرويز بابايى، موءسسه انتشارات نگاه، تهران: 1384(2005)

23– Hans Fink, Carsten Bengt-Pedersen& Niels Thomassen: ***Menneske, Nature, Samfund***, Gyldendal, Copenhagen, 1993

24- ايمانوئل كانت: **سنجش خرد ناب**. ت: دكتر ميرشمس الـدين اديـب سـلطانى، تهران: مؤسسة انتشارات امير كبير، 1362(1983)

25- ادم مورتون: **فلسفه در عمـل**: مـدخلى بـر پرسـش هـاى عمـده. ت: فريبـرز مجيدى، تهران: انتشارات مازيار، 1384(2005)

26- أفلاطـون: جمهـور. **دوره‌ء كامـل اثـار**، ت: محمـد حـسن لطفـى، انتـشارات خوارزمى، تهران 1380(2001)

27- جوليوس كولد و ويليام ل. كولب: ***فرهنگ علوم اجتماعى***، ويراستار: محمد جـواد ز. مازندرانى، تهران: انتشارات مازيار، 1997

28- فرانكلين لوران بومر: **جريان هاى بزرگ در تاريخ انديشه‌ء غربى**. (گزيـده‌ء اثار بزرگ در تاريخ انديشه اوروپـاى غربـى از سـده‌هاى ميانـه تـا امـروز). ت: دكتر حسين بشيريه. تهران: مركز بازشناسى اسلام و ايران، 1380 (2001)

29- دكتر على اصغر حلبى: ***تاريخ سير فلسفه در اوروپا***، *از دوره‌ء پيش سقراطى تا پايان عصر روشنگرى*. 2، تهران: نشر قطره، 1383(2004)

30- يۆستاين گاردەر: **جيهانى سۆفيا** (ڕۆمانێك سەبارەت بە مێـژووى فەلـسەفە)، و. لـە دانماركييـەوە: بـەهرۆز حەسـەن. سـلێمانى: دەزگـاى چـاپ و پەخـشى سەردەم، 2002

31- برتراند راسل: **تاريخ فلسفه‌ء غرب**، ت: نجف دريابندرى، تهران: كتاب پرواز، 1373(2004)

32- وليم كلى رايت: **تأريخ الفلسفة الحديثة**. ت: محمود سيد أحمد، قاهرة، المجلس الاعلى للثقافة، 2001

33- Arne Ness: **Filosofi Historie**, I, Fra oldtiden til Kant. Paa dansk ved Ane Munk-Madsen, Hans Reitzels Forlag, 1991

34- فرانكلين لوران بومر: **جريان هاى بزرگ در تاريخ انديشه‌ء غربى**. (گزيده‌و اثار بزرگ در تاريخ انديشه اوروپاى غربى از سده‌هاى ميانـه تـا امـروز). ت: دكـتر حسين بشيريه. تهران: مركز بازشناسى اسلام و ايران، 1380 (2001)

35- يحيى مهدوى: **شكاكان يونان**. تهران: شركت انتشارات خوارزمى. 1997

36- دكتورة راوية عبدالمنعم عباس: **ديكارت و الفلسفة الحديثة**. (أساطين الفلسفة الحديثة و المعاصرة) 1. بيروت: دار النهظة العربية، 1996

37– أى.سى. گريلينگ، اسكات استرجن و ام. جى. مارتين: **معرفت شناسى**. ت: امير مازيار، تهران: مؤسسة نشر جهاد، 2001

38- يواخيم ريتر، كارلفريد گروندير، گوتفريد گابريل: **فرهنگ نامه‌ء تاريخى مفاهيم فلسفه**. جلد اول، گزيده‌اى از مفاهيم در مابعدالطبيعة. سرويراستار: دكتر سيد محمدرضا بهشتى. تهران: مركز تحقيق و توسعه‌ء علوم انسانى، 2007

39 -Mihail Larsen & Ole Thyssen: **Den frie tanke** En grundbog I filosofi. Gyldendalske Boghandel, Copenhagen, 1981,1992

40ـ فيليپ پى. واينر (سەرپەرشتيار): **فرهنگ تاريخ انديشەها**. مطالعاتى دربارەء گزيدەاى از انديشەهاى اساسى. 3جلد، ت: گروه مترجمان، تهران: انتشارات سعاد، 2006

41ـ دايانە كالينسون: **50 فيلسوف بزرگ، از تاليس تا سارتر**. ت: محمد رفيع مهرابادى، تهران: موسسەء انتشارات عطائى، 2001

سێيەم: فەرهەنگ و ئينسكلۆپيدياكان:

42- Ted Honderich: The Oxford Companion to Philosophy, New edition Oxford University Press, 2005.

43- Simon Blackburn: Oxford Dictionary of Philosophy, Oxford University Press, 2008.

44- Poul Lubcke (Redigeret): **Politekens filosofi leksikon**, Politikens Forlag, Copenhagen, 1996

45ـ هەژير عەبدوڵلاپوور: فەرهەنگى هەژير، ب: 1و2(ئامادەكردن و وەرگێڕان)، دەزگاى توێژينەوە و بڵاوكردنەوەى موكريانى، هەولێر، 2008

46ـ د. جميل صليبا: **المعجم الفلسفى**، ط اولى، الجزء الثانى، ذوى القربى، قم، 2006

47ـ د. عبدالمنعم الحنفى: **المعجم الشامل، المصطلحات الفلسفية**، ط: الثالثة، مكتبة المدبولى، القاهرة، 2000

ديكارت والعقلانية

ريبوار حه مه أمين حسن سيوه‌يلى

قسم الفلسفة- كلية الاداب- جامعة صلاح الدين- أربيل

هـذه الدراسـة محاولـة لفهـم فلـسفة ديكـارت، مـن خـلال قـراءة نقديـة لأهـم مفاهيمـه الفلـسفية، مثـل: (العقـل، العقلانيـة، الـشك، ثنائية الروح والجسم، الله). وتوضّح للقاريء أهمية، ومكانـة، فلـسفة ديكارت، ضمن التراث الفلسفى الأوربي.

كما يمكـن عـدّ هـذه الدراسـة، محاولـة لتقـديم مـساهمة فلـسفية باللغة الكوردية، حول المفاهيم النقدية لـدى ديكـارت، كخطـوة أوليـة، ولكن أساسية، لترسيخ المفاهيم الفلسفية، فى اللغة الكوردية، كإستهلال لمشروع تنويري، مستقبلي، لكتابة الفلسفة بلغتنا.

وتبعـا لـذلك فـان هـذه الدراسـة تتعـدى محاولـة الفهـم الـشكلي لديكارت، الى كيفية فهم فلسفته بإمكانيـات وقـدرات اللغـة الكورديـة على التعبير، بأعتبارها لغة تقليدية ذات مفاهيم و مفـردات بـسيطة، بعيدة كل البُعد عن اللغـة الفلـسفية المعاصـرة، لأن الباحـث يعتقـد أن كـل محاولـة لفهـم فلـسفة ديكـارت ينبغـى أن تكـون مـن خـلال رصـد مدى إستجابة اللغة الكوردية لفهم هذه الفلسفة، والتعبير عنها.

Descartes and Rationalism

(Rebwar Hama Amin Hassan)

Salahaddin University- Erbil

College of Arts

Philosophy Department

This paper is an attempt to answer some controversial questions related to how understand Descartes philosophy through a critical reading to his usage of few concepts, especially such as "reason", "Rationalism", "Doubt" "dualism" and "God".

Beside that, the paper elaborate and improve for the reader the importance of Descartes method in the philosophical tradition and which position he takes place in it.

In this philosophical approach, the author introduce a new reading for Descartes text in the Kurdish language and the possibility of interpreting ant translating his many use of concepts and some philosophical problems. The question is: how to implement Descartes work in the Kurdish language as intellectual project?

The mane question for researcher is: Is the Kurdish language potentiality able to explain and produce similar concepts to Descartes use?